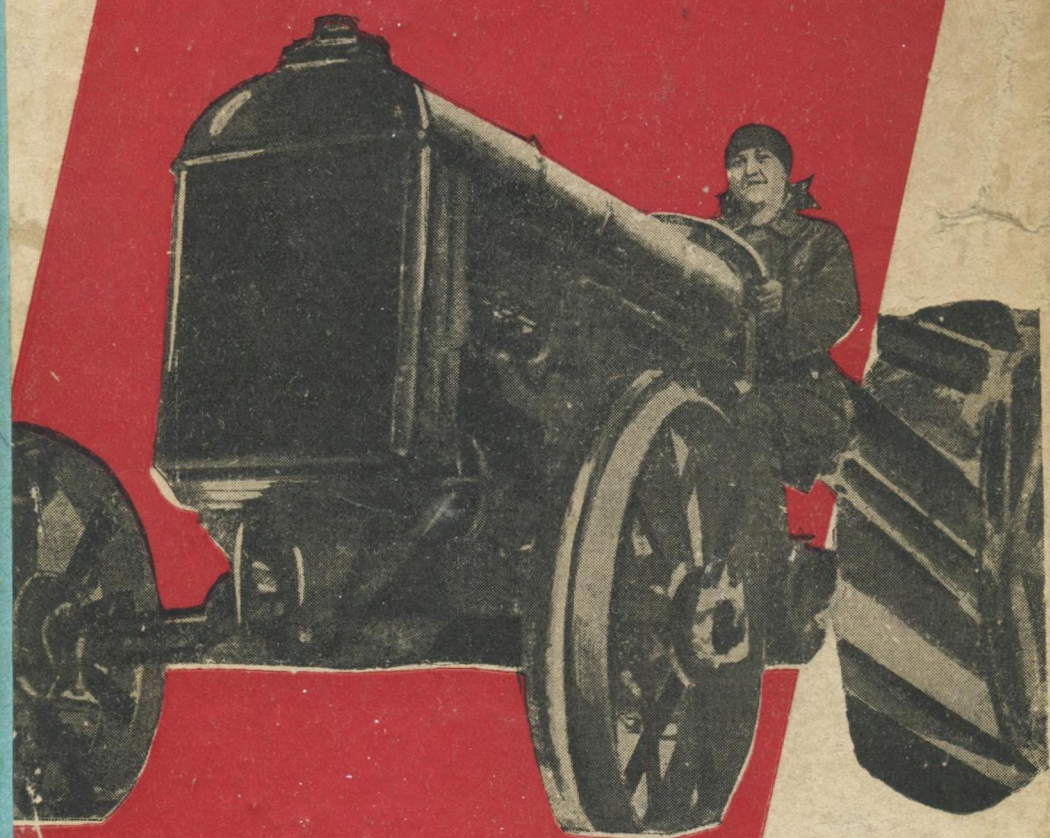

3 ДОРОГИ

ЛІСОВИИ

П. ЛІСОВИЙ

З ДОРОГИ

НАРИСИ

Р У Х
1930

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Дру-
ку“, „Картковому репертуарі" та інших
показниках Української Книжкової Па-
ляти.

ДЕРЖТРЕСТ „ХАРПОЛІГРАФ“
ШКОЛА ФЗУ
им. А. В. БАГІНСЬКОГО

Укрголовліт 843. Зам. 1458.

Тир. 4000

Харків, 1930 р., квітень.

ОДИН З БАГАТЬОХ

Познайомився я з ним в глухому повітовому місті, мимо якого несла свої води велика річка, що на неї соняшними ранками столітні осоки кидали свої примхливі тіні. Весна й літо тут були хороші. Сполучення пароплавами з двома центрами сприяло тому, що літом сюди наїздило багато дачників; тоді веселий гомін стояв на берегах. Але осінь і зима, — від нудьги свіжа людина могла полізти на стіну.

— Щоб жити в нас, треба мати звичку або мужність! — говорив мені один місцевий старожил. — У нас в старі часи так кожний від цієї самої нудьги спивався!..

Отже викопати в цій ямі свіжу людину, що зберегла всю свою життєрадісність, — дарма, що тепер були зовсім нові часи, — здавалось просто чудом.

Через два дні ми вже були з ним на «ти» і в наших взаємовідносинах не було й краплини штучності.

— Слухай, — запитав я його одного вечора, коли надворі падав густий осінній дощ, — скажи ти мені, будь ласка, як ти попав до нас, на Україну?

У відповідь я почув цілу історію, що її того ж дня сів і записав.

Ось вона.

Народився він у Іваново-Вознесенському, цебто в одному із найбільших осередків пролетарського руху колишньої Росії. Дванадцяти років пішов на текстильну фабрику, де став за мазія коло машини.

В 1914 році він починає цікавитись робітничим рухом, а через кілька місяців вже лічитьсЯ в партії.

В грудні того ж таки 1914 року стався виступ трьох іваново-вознесенських фабрик проти імперіялістичної війни. Він бере найактивнішу участь в мітингах, демонстраціях і, взагалі, як молодий, виконує безліч доручень старших товаришів по партії. Виступ цей було скоро зліквідовано, а на учасників посилались усі скорпіони, які тільки були в розпорядженні царської влади. Пішли арешти, висилки, проти робітників була пущена в рух вся важка поліцейсько-державна машина. Не минула ця машина і його. Одної днини його заарештовують і кидають

на три місяці до в'язниці. Жандарми певних доказів про його приналежність до партії не мали і тому примушені були випустити.

Він починає шукати роботи. Але до якої фабрики не поткнеться, всюди відмовляють. Що за причина? Оказується, — то вже він узнав далеко пізніше, — що його занесли до «чорних списків». Усе ж таки йому пощастило поступити на залізницю за сторожа; про це скоро рознюхала охранка і його звідтам витурили.

Тим часом незадоволення робітництва зростало. У червні 1915 року івано-вознесенці роблять спробу знову виступити. На цей раз виступ набирає більшої сталості й витривалості. Величезна юрма робітників рушила до в'язниці, де сиділи заарештовані перед тим кілька робітників та організаторів місцевого робітничого руху. Поліція і, взагалі, влада це передбачали і вжили зі свого боку належних заходів. Уся їхня енергія була скерована на те, аби спровокувати покищо цілком мирну робітничу демонстрацію на якийсь непевний крок. Цим самим вони хотіли мати на своєму боці нагоду зробити кровопускання робітникам і погромити їх так, аби вони цілі роки не могли опам'ятатися.

— Величезна юрма, — оповідав він мені, — рушила до в'язниці. Я з товаришами умовляв робітників не робити цього, бо ми прекрасно розуміли, що без крові не обійдеться. Але юрма клекотіла, вона була насичена ненавистю і на всі заклики до спокою та розважливості відповідала погрозовими вигуками. Ми побачили, що вже ніщо її не вдержить і вирішили йти з усіма до кінця, який би той кінець не був!.

Коло в'язниці вже були вишикувані салдати. Військове начальство, не покладаючись на молодих салдатів, викликало на охорону загін кадрових унтер-офіцерів. Коли демонстрація наблизилася до в'язниці, то з боку робітників почали виступати промовці, що намагалися роз'яснити салдатам причину того, чого це робітники кинули роботу і вийшли на вулицю. Особливо гаряче промовляла одна робітниця, що взивала салдатів братами і благала їх не стріляти в робітників, своїх братів по праці.

Але їй не дали скінчити. З натовпу вибухли постріли, очевидно, провокаторські. Тоді почулась різка команда і салдати почали «пачками» стріляти в безборонних робітників.

Люди в паніці кинулись тікати в розтіч. За хвилину майдан був порожній. На ньому лишилось кілька десятків убитих і більше сотні поранених.

Він упав на землю.

— Спершу, брат, я думав, що мене поранено, — каже він з посмішкою. — Лежу я і прислухаюся сам до себе — живий я чи не живий? Переконаюсь, що живий і, здається, ніде не зачеплений. Тоді я підвівся трохи і побачив, що поруч мене

лежить убитий мій товариш, що з ним я разом працював на фабриці, а далі лежать ще постаті убитих та поранених. Між ними, як чорні круки, ходили городовики і стягали мертвих у двір в'язниці.

Двоє поліцаїв наблизились до нього. Він підвів голову.

Один із городовиків, люто й потворно лаючись, кинувся на нього. Раптом городовик зупинився. Іван Іванович, — так звать мого героя, — пізнав у ньому того самого городовика, що з ним зрідка випивав його батько.

— Ти як тут опинився, б... ти така?

Ледве відповів йому:

— Не знаю...

— А чого ти тут лежиш?

— Пробачте, я злякався!..

Городовик оглянувся.

— Тікай, поки живий, — зашепотів він, — щоб і духу твого не було, а то смерть буде...

Іван Іванович не став прохати себе вдруге і стрімголов кинувся геть. Услід йому почулося кілька пострілів, але кулі щасливо минули.

— Вісім верстов без передишки біг, не тямлячи себе. Другого дня повернувся до міста. Але там на мене вже чекали «архангели». Зараз же, як тільки я переступив поріг, мене, раба божого, підхопили під руки і відпровадили до в'язниці.

Там почали допитами його мучити. Щодня вили до слідчого, жандарського ротмістра, і намагалися вирвати будьякі зізнання.

— Все, розумієш, нічого. Нагаєм били — і то можна було терпіти. Вперіщить тебе з усієї сили посеред спини, сорочка разом зі шкірою летить, а кров так і задзюрчить. А згодом, сукини сини, ще почали голкою мучити!..

— Якою голкою? — питаю я, а самого мене жахливий холод проймає.

— А такою! Вона, брат, вершків зо два завдовжки. Підійде до тебе з боку «архангел», шимине в бік та: — «Кажі, сякий-такий, правду!» — і по матерно тебе.

— І що ж? — питаю я.

— Я кажу: — «Чого ви від мене хочете? Я простий собі робітник, нічого не знаю. Того дня був з усіма коло тюрми, а хто керував, почім я знаю?» — Так вони й не добились від мене нічого.

Водилися з ним жандарми кілька місяців. Він з нетерпінням чекав постанови про висилку, бо то б означало кінець його мукам, що їх жандарми обставляли з витонченою жорстокістю. Але влада чомусь затягала справу. А потім раптом об'явили йому, що звільняють його і просто із в'язниці до військового начальника припровадили на призовний пункт.

— От, брат, яку штуку придумали! Захотіли примусити нас царя захищати! Чи ж не диявольська штука! Спершу я хотів

був драла дати. Але потім вирішив з товаришами порадитись. Сказали, що треба служити й у війську свою роботу продовжувати. Послухався!..

В запасному полку його знову чекав іспит. Ротний командир напосівся на нього, щоб ішов до учебної команди. Він відмовляється. Краще в окопи, каже, а не в учебну команду! Як раз на той час наспіло формування полків, що їх мали посилати до Франції. Включили і його. Це було йому карою за те, що він не захотів іти до учебної команди.

Через п'ять тижнів нудної плавби їх привезли до Марселю, а потім його батальйон відправили на Балканський фронт до Салонік. А там запроторили на позиції в гори і залишили вмирати та виявляти свою витривалість та хоробрість во славу царя.

Вони були відірвані від усього рідного й близького; будучи закнутими у цю чужу країну, мерзнучи і вмираючи в горах, кожен з них чекав на смерть і навіть не обурювався з того. Через голод, безсоння, холод, воші—ними опанувало отупіння і, здавалося, що навіть сам інстинкт життя у них притупився. Але то тільки здавалося.

Одного дня,—це вже було рано навесні сімнадцятого року, коли в гірських долинах розцвітали перші анемони, а гори куталися в туманних шапках,—його командували до Салонік за продовольством для батальйону. Коли він справив свої діла, то зайшов до одного знайомого єврея, що тримав крамничку і вмів трохи говорити по-руському.

Вони розбалакалися.

— А знаєте,—каже крамар,—у вас в Росії великі діла творяться!

— Які — такі діла?

— А ви хіба не знаєте? Дивно! Та у вас же революція!.. Революція, голубе мій! — випалив той, наче бомбу кинув.

-- Що за чудасія?—говорить Іван Іванович і вірить, і не вірить.

— Ось почитайте газету!

З цими словами єврей пішов у задню комірчину і виніс звідтам примірник «Русского Слова».

Так, справді, вдома революція.

— Коли я прочитав про події в Петрограді, то немов п'яний зробився. Так мені весело зробилося на душі. Але в мене зараз же з'явилась думка, як про це своїм хлопцям розказати. Сказати так, не повірять. Тоді я насмілюся попрохати у крамаря кілька газет. Він з охотою мені їх дав і грошей за них не потребував.

Сховавши подалі газети, Іван Іванович бадьоро рушив назад на позиції. Дорогою він виробив собі плян, як роз'яснити товаришам ті зміни, що сталися на батьківщині. Як тільки він з'явився на квартирі, де вони стояли, зараз же зібрав свою чоту і розказав про все, прочитав газету, прочитав деклярацію Гучкова про

воєнні комітети. Все вислухали уважно і заявили, що коли треба буде, то вони всі підтримають Івана Івановича, бо в них тепер відродилась надія на поворот додому.

Але обміркувавши добре справу, вони прийшли до висновку, що до деякого часу не треба показувати виду аж поки не з'агітують, принаймні, хоч свою роту. Ті, що були свідоміші, — мали піти по всьому батальйону й рознести звістку про революцію.

— А я тим часом пішов до ротного про свій поворот докласти, — розповідає мені Іван Іванович. — Іду й думаю: як до нього звернутись? Чи по старому «його благородієм» назвати чи по новому — «господіном поручником» величати! Рішився на останнє. Зайшов до нього, став коло порога й кажу: — «Господін поручник! Маю за честь докласти, що з командировки я повернувся!»

Командир схопився на ноги, наче його хто шпичкою кольнув.

— Що? Що? — закричав він. — Повтори, сволота така, що ти сказав?

А він замість відповіді підніс йому газету. Той спершу витріщив очі, бо не розшолопав доладу, в чому річ, а потім ухопив газету і почав жадібно читати. Іван Іванович стояв коло дверей, дивився на ротного і думав, що тепер йому буде. Чи подарують йому цей вчинок, чи під суд віддадуть. А коли віддадуть підсуд, то значить розстріляють!

Ротний, прочитавши газету, подивився на нього, посміхнувся і сказав:

— Молодець, сволоч ти така! Люблю за ухватку. Що ж! Хай буде так! Ходім до батальйонного!

Пішли. А той як раз з однією ротою муштрою займався. Поручник підходить до нього і каже в голос:

— Слухайте, я вам надзвичайні новини приніс. У Росії революція. Государ зрізав престол!..

Батальйонний повернувся і різко сказав:

— Поручнику, ви п'яні!

— Ні, не п'яний. А коли ви не вірите, то краще почитайте ось газету!

— Та звідкіля ви цю газету взяли? — питає командир батальйону, пробігши очима телеграми.

— А от цей босяк приніс із Салонік. Що накажете з ним робити?

Командир батальйону поморщився, наказав зараз же розпустити салдат, а поручникові і Івану Івановичу наказав іти за собою.

Чутка про великі зміни на батьківщині, про те, що там немає царя, що там буває революція, за годину стала відома всьому батальйону. Салдати гуділи як бджоли у потривоженому вуликіві і жваво обговорювали події. Тут хтось прибіг і приніс звістку, що Івана Івановича, батальйонний командир заарештував, що до

штабу збираються всі офіцери, що вони можуть покликати французів, — як увесь батальйон вхопив рушниці і кинувся до штабу.

Командир батальйону вийшов і хотів був заспокоїти салдат, але вони не хотіли його слухати і вимагали, щоб до них негайно вийшов Іван Іванович. Нічого було робити, довелось випустити.

Коли почались вибори до військових комітетів, то Івана Івановича салдати обирають туди. Та йому не судилося там довго працювати. Він тяжко захворів і його відправляють до шпиталю на південь Франції, в Кани. Начальство, мабуть, було дуже раде, коли здихалось цього безпокійного салдата.

У Канах ще раніше серед руських пораних, що там лікувалися зорганізувалась невелика, але міцна більшовицька група, що вела завзяту боротьбу з есерами та меншовиками.

Завдання більшовицьких груп в руських полках, що стояли у Франції, були дуже великі, а становище дуже складне, бо ні керівництва, ні вказівок вони з центру не мали і тому доводилось самим виробляти тактику поведінки. До того ж, руські частини у Франції, будучи відірваними від батьківщини, а значить і од живого джерела революції, були в значній мірі під впливом реакційного офіцерства. Само собою, що французькі капіталісти і французьке командування дуже скося поглядало навіть на ті крихти салдатських прав, що їх давав своїми комітетами пан Гучков.

Французьке командування боялося, що як би революційні настрої із російських частин не перекинулись і на французькі. Крім того, французька біржа разом з російськими чорносотенними колами, очевидно, розраховували, що ці частини можуть пригодитись на те, щоб реставрувати старі порядки в Росії. Ось чому французька охрнка і французьке командування всіма засобами допомагали командуванню російському душити в самому зародкові найменші прояви революційного руху серед наших салдатів у Франції, справедливо розуміючи всю небезпечність такого руху і для французької армії.

Що вони були праві, це скоро показали події в Летувно (здається, так звали це французьке містечко). Один із руських батальйонів відмовився виступати на позиції, не бажаючи надалі бути гарматним м'ясом для буржуазії, і став вимагати, щоб його відправили назад до Росії. Цей батальйон зараз же оточили вірними російськими частинами, французи з свого боку прислали підмогу і батальйонові запропонували покласти зброю. На відповідь дано було кілька годин.

Зараз же зібрався мітинг, де було поставлене одно лише питання — як бути? Чи підкоритися ультиматумові чи боротися? Кінець кінцем було ухвалили — зброї не здавати, на позиції не виступати, а вимагати відправки до Росії. Цю відповідь передали спеціальними уповноваженими.

Уповноважених заарештували, а проти батальйону відкрили гарматний вогонь і пустили в атаку чорношкірих. Більша половина батальйону була перебита та переранена, а решта, коли побачила, що змагатися далі не можна, здалася на ласку переможців. «Бунтівників» обеззброїли, а потім запрацював військово-польовий суд. Наслідки цього суду, видима річ, ясні.

Більшовицька група в Канах спробувала вчинити протест проти цих кривавих розстрілів, що їх спільно вчинило руське й французьке командування над «летурнійцями».

Усіх учасників протесту другого ж дня заарештували. Іван Іванович був хорий на жорстокий приступ малярії, що її він захопив на салоніцькому фронті, але це не врятувало його від арешту; через деякий час його повезли до Марселю. До вагону абсолютно нікого не пускали, а входи й виходи охороняли французькі «секрет-салдати».

— В Марселі мене зустрічали як якунебудь персону, — сміється він. — Скрізь численна варта, жандарми, начальство. Але далі зі мною зовсім не так стали поводитись. Вивели мене в якийсь закуток, посадовили у візок з ґратами, справжній собашник, кругом шість кінних жандармів. І повезли мене, раба божого, по незнайомому місту на вдивовижу людям!..

Коли його привезли до марсельської тюрми, то там недвозначно заявили, що його чекає розстріл, як німецького шпигуна. Через два дні його вивели і стали садовити в той самий собашник, щоб везти кудись у друге місце. Один француз зняв із нього руський кашкет і хотів надіти французький.

Він зрозумів, що його хочать видати за французького салдата — дезертира, щоб тим самим на нього, коли везтимуть вулицями, публіка менше звертала уваги, але Іван Іванович рішуче запротестував проти такого передягання.

— Муа'апа франсе! (Я не француз!)

І скільки його не прохали, скільки не погрожували, він так і не надів французького кашкета.

Привезли його до гавані, посадовили на моторного човна і поправили на маленький острівець, де стоїть одна із знаменитих французьких в'язниць. Там його посадовили на ліфт, підняли в одну із веж і залишили в мовчанні грубих вікових мурів.

— Ніби пацюка у пастку піймали, — казав він. — Ляда низу зачинялася. Дверей не було. А високо-високо вгорі два маненьких віконечка манячило, — от і все. Всі пережиті турботи так мене знесилили, що я упав на камінну холодну підлогу і лежав так не знаю скільки.

Коли прийшов до пам'яті, то побачив, що біля мене стоїть вода і лежить шматок хліба. Я не захотів їсти. Так тривало кілька днів. Потім мене дозорець запитав, чого я не їм. Я відповів, що не їстиму доти, поки не звільнять мене.

Коли він трохи очунав, то почав робити спроби піднятися до вікон, щоб подати хоч комунебудь звістку, що в цій вежі є

жива людина. Вежа була помурована з грубого каміння і подекуди в стіні були невеличкі виступи, але піднятися була важка річ. Він тричі зривався і скривавив собі геть чисто всі пучки. Але всетаки добився свого і до вікна додряпався. Він глянув униз і на свою велику радість почув рідну мову.

— Голова в мене запаморочилась!.. Непритомним я став!.. А потім зібрав всі свої сили і гукнув: — «Браття!.. Товариші!.. Це я — Ваня!.. Спасайте!..» — Мене почули. Кілька голів підвелось вгору і привітали мене радісними вигуками: — «Ваня, ти?.. Живий?»

— «Живий!.. А що сталося з моїми товаришами?» — «Розстріляли їх!» — кричать знизу. — «Те й мені скоро буде!» — пронеслося мені у голові. Сил у мене більше не вистачило і я бухнувся додолу!..

Минуло ще кілька день. Якось загрюкотіла ляда і його попросили йти вниз.

— Ну, — думаю, — кінець мій прийшов!

Аж ні. Привели його до кімнати, де сиділо кілька чоловіка. Думав, що то судді, аж то оказалась комісія з лікарів.

Один лікар питає його:

— Ви, хорий?

— Еге, хорий!

І він починає йому по-руському і по-французькому розповідати про свої пригоди. Лікар замахав на нього руками, не став його слухати, і заявив, що його зараз до шпиталю відправлять. І дійсно, відправили.

Коли він видужав, то його перевели до загальної камери, де сиділо чимало своїх. Потім разом з іншими перевели на фабрику. Туди приїздили французькі емісари і намовляли їх вступати в так званий «Чужоземний Леґіон». Але з усієї маси знайшовся лише один, що погодився на це. Потім почали вчашати денікінські офіцери; від салдат стали вимагати, щоб вони носили старі руські кокарди. Він відмовився, за що мав щастя відсидіти місяць арешту.

Нарешті їх зібрали цілу команду й постановили відіслати до Росії як непоправних більшовиків.

— Ви хочете більшовицького раю? Будь ласка, ми вам дамо можливість його покуштувати.

Але ці погрози їх не лякали і записалося охочих їхати щось біля двох сот чоловіка.

Не встигли вони висісти у Севастополі з пароплава, як на Крим почала наступати добармія. Іван Іванович другого ж дня вирушає на фронт і йде з боєм аж до самого Ірпеню. Там його відпускають на побивку. Приїздить до Іваново-Вознесенського і йде до місцевого комітету партії. Комітет дає йому три дні відпочинку, а потім посилає на продрозверстку.

— Довелось їхати, — каже він, — навіть вдома у старих, що на той час на село перебрались, не побував!

Згодом його посилають до партшколи, а звідтам на Україну на роботу.

— І на цей раз у старих не побував!

І він замовк. Мовчав і я. У вікно нашої кімнати дивилась п'ятьма осінньої ночі, на столі блищала маленька лампочка. У грубі весело тріщали дрова, було тепло й затишно.

Надворі ж падав нудний осінній дощ і гудів вітер.

1922 р.

ЗАКОРДОННИЙ ГІСТЬ

Дільниця залізниці Вінниця — Жмеринка пролягає по одній із наймальовничіших місцевостей на Україні. В розлогих долинах білють подільські села, течуть бистрі прозорі річки, видно невисокі гори з ніжними округлими обрисами, на горах гаї, що їх уже торкнула золотава осінь.

У лісі ходить тихий листопад, шелестить золото опалого листа, — золото червлене, золото жовте, золото матове. Його люблять сільські дівчата, — воно так гармонує з дівочим осіннім смутком.

Пливуть назустріч гаї, постелилися широкі бурякові плян-танції. На полі видно зігнуті постаті копачів, тягнуться довгою валкою селянські хури. На рівнині уп'явся в чисте небо високий димар цукроварні.

Ранок. В долинах туман стелється, тягнеться білими пасмами, дряпається на шпилі, обкутує їх, рожевіє на сонці.

— Україна!.. Що за країна!.. Що за краса!.. Які колосальні можливості ховає вона в собі!..

Обертаюсь і бачу перед собою людину, що її зовнішній вигляд одразу показує, що вона з того боку кордону.

Уявіть собі: кашкет у дрібну сіру клітку, френч у зелену, брижеси у крупну світлу клітку, на ногах жовті краги і жовті добротні черевики. В тон одягові — русяве волосся, сірі очі, довгі білі вії і біляве сухорляве обличчя.

Роблю висновок, що переді мною або німець або англієць, хоч слова були сказані правильною руською мовою, але з якимось ледве вловимим акцентом. З легкою посмішкою кажу до нього:

— Ви так думаєте? Хто не приїздить до нас з Європи, то завжди буває здивований від нашого краю. Всі кажуть, що ми країна колосальних можливостей!..

— Та-ак!.. Але до мене ваші слова можна прикласти тільки на половину. Я тут не чужа людина. Бо хоч я й не руський, але я виріс на Україні, тут з-замолоду вчився, прожив на Україні свої молоді літа і до безтями люблю тутешній народ і тутешній край. Я навіть жонатий на киянці.

Він злегка почервонів. Тільки не знати чого, — чи то від того, що хвилювався чи то від давніх спогадів.

Я спитав:

— Ви одружились тут чи за кордоном?

— Ні, за кордоном. Моя дружина виїхала з Києва у вісімнадцятому році!

Мені стало ясно, хто була його дружина і чому вона виїхала, але я чемно запитав цього білявого чоловіка:

— Із ким я маю честь розмовляти?

— Я?.. Інженер із Австрії!.. Працюю зараз в Австрорусіторзі. Іду оце тепер на ревізію наших контор. Виріс я в Одесі, де вчився в реальній школі. Перед самою війною виїхав був за кордон учитись, де й закінчив політехнічний інститут і маю диплом інженера.

Ми трохи помовчали. Потім я сказав:

— Виходить, що ви у нас не були більше десяти років. Ну, й як ви находите нашу країну колосальних можливостей після революції? Подобається вона вам?

І я з цікавістю чекав на його відповідь.

Він відповів мені не зразу. Йому, очевидно, не хотілося сказати того, що він думав про нас насправді, але йому кортіло і поговорити. Кінець кінцем він, обережно підбираючи слова, заговорив:

— Бачите, ми не проти вашої революції!.. Але ми проти вашої практики, проти вашого примітивного комунізму!.. Для вас ще зарано це!..

— Що зарано? Комунізм?

— Комунізм.

— Ви так думаєте? Прекрасно! Виходить, якщо я правильно вас зрозумів, в Австрії більше шансів для комунізму? Чому ж ви його не здійснюєте? У нас примітивний, кажете, комунізм? Припустім, що так. Покажіть нам тоді комунізм справжній! Ми з охотою повчимося у вас!

— У нас він уже проводиться!.. Без революції!.. У нас найідеальніший комунізм!.. Держава у нас володіє всім. Мій дім, моя фабрика, моя, навіть, білизна, — все це належить державі. Але ми не виганяємо всього цього у тих, хто зараз цим користується. Ми не виганяємо людей, що розуміються на торговельних справах або промисловості з їхніх закладів та підприємств. Ми даємо можливість їм працювати!..

Мене душив сміх, коли я слухав цю нову теорію про австрійський комунізм, але мій інженер говорив так серйозно, що трудно було подумати, що він глузує з мене.

Ось чому я обережно догадуюсь:

— У вас це називається — не обмежувати приватної ініціативи, не порушувати приватної власності. У вас вільна продукція, вільна торгівля. Інакше кажучи, анархія виробництва.

— Анархію виробництва я відкидаю. Не забувайте, що і земля, і фабрики, і будинки, і крамниці — все це належить державі!

— Так би мовити, провізорно?

— Ну да.

— Дійсно, світ збудовано чудно. Ми звемо це буржуазним ладом, а ви називаєте ідеальним комунізмом. Та це ж стара історія!—кажу.—По капіталістичних державах усюди так говорять, щоб заховати класовий характер влади й власності. Ви цим, добродію, у нас не здивуєте ні кого. Ви тільки забуваєте одно маленьке «але», а саме: хто цією вашою державою керує? А це основне, коли хочете знати. Спробували б ви виступити перед нашими робітниками або селянами зі своїм «ідеальним» комунізмом, вони вас би затюкали. Ні, ваша теорія для нас не годиться, та й, взагалі, вона нікуди не годиться. Ми знаємо ці пісні. Чули. Капіталістична держава переростає в соціалістичну! Найновіша теорія, радше, найпідліша! На ній марка: — «Зроблено в соціалдемократії». Ні, ні, нас цим не обдуриш! Ми через це давно переступили!

— Правда?

— А ви хіба не знали? Ради цього ж робилась наша революція. Але припустімо на хвилину такий, так би мовити, ідеальний випадок. Збирається ваш парламент, де перевагу мають соціалдемократи, і більшістю голосів ухвалює постанову: запровадити соціалізм! То як ви думаєте, — банкіри, заводчики, поміщики підкоряться, уступають добровільно державі своє добро!

Він мовчав кілька довгих секунд.

— У нас на це ні хто не піде!

— Ну, а все таки, — допитувався я, — якби такий казус трапився? Що б було, як ви гадаєте?

— У наших умовах такий випадок неможливий. Ні хто на такий крок не зважиться!

— Хто не зважиться? Парламент, соціалдемократи чи капіталісти, пак, ваші знавці торгу й промисловости?

— І парламент не піде, і капіталісти не підуть, і соціалдемократи не підуть. У нас це просто неможливо! Абсурдно це припускати!

— А робітники? — запитав я лукаво.

— І робітники теж не підуть на ваші експерименти!

— А припустімо, що робітники зважаться! От візьмуть і зважаться! Ситуація так складеться, що вони візьмуть та й виступлять! Тоді виходить, більшовицька революція буде? Так?

— У нас такої революції ніколи не буде!

— Ні, буде!

Ми замовкаємо, дивляючись в краєвиди, що як у фільмові розгортались перед нами. Сонце підбивалось вище, туман поволі зник і перед нашим зором виступав далекий прозорий голубий горизонт.

Раптом інженер запитав мене:

— Скажіть, ви до яких належите? До правих чи лівих?

— Ні, — кажу, — я за лінію партії. У нас не парламентська партія, вроді хоч би й вашої соціалдемократії, а єдина партія

революції. Ніяких фракцій ми в себе в середині партії не пропускаємо. Раз партія постановила, всі повинні ту лінію провадити!

— Почасти це й погано! — каже. Потім ніби без усякої логіки він перескочив на інше. — Без наших капіталів, без європейської техніки й виучки вам не обійтись. Соціалізм — це на-самперед велике багатство і велике знання, а у вас ні того, ні другого немає. От, наприклад, багато з наших ділків хотіли б мати з вами діло, але зараз утримуються!

— Ми не проти того, щоб використати і капітали чужоземні, і техніку вашу, але ми при цьому не поступимось своїми революційними здобутками. Петлі на себе не накинемо. Торгувати торгуватимемо, але так і тим, що нам корисно. Щождо ваших ділків, то вони утримуються, мабуть, в зв'язку з тим, що ми розпочали наступ на неп! Так?

— Ви вгадали! — хитнув він головою.

— Це теж нам відомо, як відомі й ті надії, що їх дехто на нову економічну політику покладав. Чекали, що більшовики „порозумнішають“, „отямляться“, що радянська влада через неп повільно почне еволюціонувати до капіталізму. А вийшло навпаки. А тепер, радянська влада, економічно зміцнившись, знов розпочинає наступ на рештки капіталізму в середині країни. От це й то злить декого. Ваші „ідеальні“ комуністи, пане інженере, в даному разі, підтримують лише єдиний буржуазний фронт проти нас, з нашими непманами. Ми придушуємо приватну ініціативу! — кажуть у вас. — Ми не даємо вільно торгувати! Ми маємо таку почесну установу, як Зовнішторг, що не дає можливості капіталістам запустити руки у наші кишені! Ось чому ви проти Зовнішторгу і ось чому ви за неп! Не за наш неп, а за ваш, капіталістичний. Наш неп — це засіб, а ви хотіли б, щоб він став метою. Але чудно слухати, коли освічений європеець вважає нас за дурників і починає нам доводити про ту шкodu, що її ми сами собі робимо, не дозволяючи вільної торгівлі!

— Що ми робимо правильно, так про це знає кожний робітник. Відмовитись від монополії зовнішньої торгівлі, це значить широко відчинити ворота клясовому ворогові. Вибачте, але ми не стільки вже дурні, щоб це зробити!

— Але так як ви, не робить жодна держава!

— Не робить тому, що усюди існує монополія буржуазної торгівлі.

Павза.

— Ви зараз куди їдете? — питаю я.

— До Жмеринки. Я інспектор наших яєчних склепів. Провіряю зараз, як іде заготівля!

— Ви інженер, сталелівар і торгуєте яйцями? Чому це так? Чи може, нема роботи вдома?

— Що поробиш, жити якось треба! — говорить він мляво. — Мені самому не подобається ця робота, але в Австрії зараз так

тяжко дістати те, що ви хочете, — тому доводиться брати те, що дають. Проте, я б з великою охотою пішов би працювати на завод! Скажіть, у вас зараз великий попит на інженерів?

Я відповів, що технічних сил нам, безумовно, бракує і коли з'явиться знаюча людина, то її з охотою візьмуть, аби тільки вона чесно працювала.

— А чи не знаєте, скільки у вас платять інженерів?

Я відповів, що точно не знаю, але назвав кілька підприємств, де працюють інженери з-закордону і вони не скаржаться на малу плату.

— А скажіть, куди б я міг звернутись за відповідними довідками?

Я вказав йому на асоціацію інженерів.

— Дякую! — і записав щось у своєму блок-ноті.

Жмеринка. Мій інженер збирає свої речі і церемонно мені вклоняється.

— Бажаю успіху в вашій роботі. Я неодмінно скористаюся з вашої поради. Я до безтями люблю вашу країну і ваш нарід. І та і друга ідеальні!..

Коли він вийшов, до мене підсунулись двоє подільських селян і один із них запитав:

— Та хто він, товаришу, буде, отой панок? Певно, німець?

— Еге ж, кажу, — німець. Інженер з Австрії, а зараз приїхав до нас яйцями торгувати. Скуповує та за кордон відправляє.

Селянин поморгав очима, хитро посміхнувся до свого товариша і, нахилившись до мене, ніби по секрету почав говорити:

— Ви, товаришу, думаєте, що їм яйця в голові? То вони для туману, для блізиру їх вигадують! А головне не те! То, товаришу, шпигуни будуть, на правду вам кажу. Їздять, рознюхують, чи не можна знову на нас петлю накинути!.. Люблю, говорить, вашу країну! — перекинув він інженера. — Люблю, говорить, ваш нарід! Знаємо ми їхню любов!.. На своїх спинах спробували! А тепер, говорить, пустіть нас до вас! А дзуски не хотіли!..

І обидва довго вдоволено і яхидно реготали. Цей сміх був убійчим для всіх вояжерів від капіталізму.

Я щиро приєднався до їхнього сміху.

1924 р. — Жовтень.

АМЕРИКАНЕЦЬ

Чи доводилося вам їздити нашими сільськими дорогами пізньої осені та до того ще й уночі?

Навколо чорна завіса ночі. І небо, і земля — все злилось у липку темряву. Власне, ви не відчуваєте ні того, ні другого. Ви ніби пробиваєтесь крізь темну завісу. У вас таке почуття, ніби спереду й ззаді, праворуч і ліворуч, на вас чекає провалля, а ви йдете по хисткому містку, що по ньому обережно ступають коні.

Дощ січе. Ваша шинеля, що дісталась вам у спадщину ще від доби воєнного комунізму, промочка до нитки. Даремно ви загортаєтесь у неї й намагаєтесь щільніше застібнутись. Холодні краплі б'ють вас в обличчя, вода з кашкета падає за комір і ви здригаєтесь від неприємного холоду. На душі гніт. Ви самотні, ви загубилися серед цієї вогкої й чорної пустелі і не знати, коли трапите до „тихої пристані“, що малюється вашій уяві у вигляді теплої селянської хати з пахощами кожуха, житнього хліба й сухої соломи, на якій ви мрієте міцно заснути.

Нудно віє вітер:

— В'ю-ю-ю... дзззззз... в'ю-ю-ю!..

Він, як бездомний бурлака, плаче на рівному степу, такому порожньому й сумному. То піднімається до хмар і куйовдить їх, то опускається до самої землі, крутить вертить дощем і кидає жменями холодної води.

Хурмана я не бачу. Тільки зрідка бубонить його голос з передка і до мене, крізь шум дощу й виття вітру долітають окремі слова.

Він пригадує всю нечисту силу і лає тих дурнів, що згоджуються в таку неgodу возити комісарів. Він лає і самих комісарів, що замість того, щоб ото зараз сидіти в теплій хаті, пити чай і грітися коло теплої груби, не зна за яким дідьком тріпаються вночі в дощ... Висновок же був той, що два пуди вівса, що їх я йому приділив, як плату, абсолютно не відповідають тому, що оце зараз доводиться терпіти.

Я нічого не відказую на це бурмотіння. Уся моя увага зосереджена на тому, щоб поменше рухатись, зберігати тепло і обороняти себе від холодних поривів вітру. Він же не переставав вити і сипати дощем.

Раптом я почув, як хурман торгає мене за плече.

— Товаришу, а, товаришу!.. — донеслось до мене крізь вітер.

— Що там таке?

— Ви бачите?

— Що?

— Гляньте, он містечко!..

Я підвів голову, хтось сипонув просто мені в вічі жменю крупних, мов горох, холодних крапель, що я аж примушений був на мить примружити очі. Потім я подивився вперед.

Уявіть собі, що хтось ніби тонким ножем розрізав чорну товсту пелену і з щілини пробивається тихе, боязке, біле мерехтіння. Ось-ось, здавалося, воно погасне, а в тім ні. Воно тихо гойдається на темному небі і чорний хаос не в силі того блілого світла подолати.

— Таки американець запалив ліктричество, — почулося з передка.

— А хто він такий, той американець?.. — гукнув я.

— Та товариш тут один. Комуна приїхав робити! А нічого, ловкий чоловік!.. Люди хвалять!..

— Мені, — гукаю, його самого й треба!.. Знаєте, де живе?..

Та знайдемо якось... в'ой!..

Вітер вив, свистів, рвачкий, холодний... Під його свист, рев та виття, під шум дощу ми в'їхали в село.

У грубі палахкотить вогонь. Кімната ясно освітлювалась електричною лампочкою. По кімнаті рухалась висока грудаста молодиця з посмішкою в кутиках повних рожевих уст. Тихо стукав посуд. За вікном гудів вітер. Рипнули двері і до кімнати, обтрушуючи краплі дощу, увійшли хурман і господар. Роздяглися.

Тепер я ближче придивився на нього. Середній на зріст, але незвичайно широкий у плечах, він робив вражіння дужої й кріпкої людини. Голова велика, не зовсім правильної форми. Сірі очі, кругле чоло й велика робоча рука. Балакає чуть неправильно і трохи пришіптує.

Оце то й був знаменитий на всю околицю „американець“, а попросту товариш Маслюк, Омелян Петрович. Американцем прозвали його тому, що він щось років з чотирнадцять прожив в Америці.

За вечерею розмова, і само собою, я питаю Омеляна Петровича про те, як він попав до Америки. Виявляється, що його історія і дуже проста, і дуже дивна.

Проста вона ось чому. Молодим хлопцем він їде до свого брата на Сибір, де той служив телеграфістом на залізниці аж на Забайкаллі.

За революції 1905 року його брат був членом страйкового комітету. За це карна експедиція генерала Рененкампа повісила

його на телеграфному стовпі, тут же, на станції, на очах усіх сужбовців. Усю екзекуцію від моменту арешту брата до самої смерті його Омелян Петрович бачив. Тому минуло багато років, але й зараз, коли він оповідав про це, у нього зривався голос і тремтіли руки.

Після братової смерті він повертається на батьківщину. У цей час на півночі Чернігівщини гримів Савицький. Його слава туманила голову не одному юнакові. І от, зі слів Масюка, він, їхній сільський вчитель та один студент, що був за репетитора у сусіднього поміщика, заклали групу терористів. І першим вчинком їхнім було: спалити маєток, де жив студент.

Однієї ночі вся околиця була осяяна величезною пожежею. Будинок, надвірні будівлі — все згоріло до щенту. Поліція почала пильно вишукувати винних. Учитель у неї давно був на підозрі і вона його заарештувала. Студент зникає невідомо куди. Маслюк із кількома карбованцями тікає до Польщі.

Він надумав виїхати з Росії. Пачкар, що переправляв втікачів через кордон, зажадав з нього четвертину. У нього не було таких грошей і він постановив якось самому перебратись. Ліг надворі і став чекати ночі. Опівночі пачкар повів свою партію, він встав і пішов за ними. Пройшли спокійно, бо прикордонна сторожа була куплена. Правда, його були зупинили, але він приставився кривим і показав на передніх, мовляв, з їхньої партії і його безборонно пропустили, тільки сказали, щоб він скоріше шкутильгав. Ну й лаявся пачкар, коли побачив його по той бік кордону.

Опинившись в Німеччині, Маслюк прямує до Гамбургу. Там він кілька тижнів веде бездомне життя, ночуючи де попало, голодуючи цілими днями; це було страшне життя безробітного, що до того ще не знає й мови. Нарешті йому щастить і він за-контрактовує себе на англійський пароплав помічником кочегара терміном на один рік.

— Бо я був здоровий як віл, — пояснює він мені з лагідною посмішкою. — Плату я мав одержувати 20 доларів на місяць!

Ступивши на корабель, він одразу ж відчув, що треба вчитись англійської мови.

— Бо я почував себе, як без рук!.. І от я умовляюсь з нашим коком, що був серед нас найграмотніший, щоб він мене вчив мови. То на юті, то в тісній каюті, то просто десь у куточку на чардаку пароплава я вчився писати й читати по англійському.

Але рік простягся в цілих три роки. За цей час він побував у південній Америці, Сінгапурі, Гонконзі, Індії, Хіні, Яві, Японії, на багатьох островах, Африці й Австралії, — одно слово, об'їздив увесь світ і переконався, що він уже не такий то й великий.

Йому, синові чернігівського села з Городнянщини, що десь заховалось серед соснових лісів, села убогого й дикого, довелося бачити простори океану, чути на собі подих гарячої Сагари

й Аравії, плавати під палючим сонцем Червоного моря, де вода буває то чорна й мертва, то несподівано хвилюється до самих своїх страшних глибин; він бачив казкові береги Індії і пропливав мимо міст, повних дивних храмів і пагод, гуляв під пальмами Цейльонд і дивився на гору Адама; він никав в натовпі в Сінгапурі, де прекрасні малайські дівчата з чорними розсіченими очима, гнучкі як бамбук, продають у гавані свою любов матросам всіх кольорів; він стояв в Гонконзі і чув запах Китаю; він ходив по Нанкін-Род в Шанхаю і міг спостерігати гордих бритів у колонії; він пропливав мимо берегів Яви, що пахли камфорою; він бачив береги Японії, лазореві лагуни полінезійських островів, порти Америки, — одно слово, перед його очима пропливли невідомі йому країни, народи і раси, майже весь світ, такий дивний, такий многогранний. Але його не приваблювало важке, одноманітне і разом бурхливе життя моря. Океан завжди здавався йому непевним і зрадливим, він ніколи не почував себе на ньому безпечно. Він був син суходолу і поринався назад на землю з хисткого чардака корабля.

— Я вже першого року в Сіднею думав покинути борт нашої «Зорі» (так звався пароплав, на якому він плавав), коли мене покликав до себе капітан. Він запропонував мені трьохрічний контракт із тим, що готуватиме мене на шкіпера... Не знаю, чим я йому так сподобався!..

Спокуса була велика, але Маслюк утримався, а підписав контракта тільки на рік і став за капітановим проводом учитися морської науки.

— Та мені вона була не дуже до вподоби!.. Мені хотілося бути не на хисткому чардаку пароплава, а на твердій землі!

На прикінці третього року його служби на «Зорі», вона прибула до Бостону.

— Тут я вирішив розпрощатися з «Зорею» та її капітаном і спробувати шукати щастя в Америці, що уявлялась мені якимось Ельдорадо!..

Але тут його спіткала неприємна пригода. Він попав до рук спритної жінки, що скоро обібрала його як липу і одного дня зникла невідомо куди. Він опинився на вулиці. У нього не було ні грошей, ні друзів, ні знайомих. Правда, лишалось море, але він рішуче не хотів знову плавати на ньому. Солоної води йому було досить.

Почалося життя, повне пригод, життя, повне ризику, життя американського безробітного. Він починає бродити від міста до міста, від ферми до ферми, але всюди йому відмовляли в роботі.

У Філадельфії він познайомився з земляком із Волині Панаюком, таким же бродягою, як і сам, і відтоді вони почали шукати щастя вдвох. Шукали щастя в Нью-Йорку, Чикаго, Сен-Луї, потім подалися на далекий Захід аж до самого Сан-Франціско.

Усюди їх переслідувала невдача. Часто їх гнали як паршивих собак від порога, часто доводилося ховатись від місцевої поліції..

Дійшло до того, що вони обходили далеко стороною містечка й фарми, щоб не впасти в очі людям і поліції. Чи не крали вони? Так, крали, — то курку, то хлібину, то ще щось, аби тільки ото підтримати свої сили. Нічого не поробиш, вони хотіли жити, а ті люди, в кого вони брали хлібину, не збідніли від того.

Майже рік так минув. Нарешті Маслюкові пощастило в Пітс-бурзі поступити на машино-будівельний завод. Невдовзі по тому він записується до соціалістичної партії і стає членом профсоюзу.

Знання мови допомагає йому швидко орієнтуватись на заводі, а крім того, він виявляє не абияку спритність і кмітливість, що майстри скоро звернули на нього увагу. До того ж Маслюк розуміє, що без науки, без знання мало чого встигнеш і він ходить до вечірньої англійської школи, до ретельно вчиться. У цей момент кампанія, якій належав завод, відкриває спеціальні курси, що мали готувати кваліфікованих інструкторів. Маслюка теж посилають на ці курси. Цілий рік він вчиться і виходить кваліфікованим майстром. Але він не думав на цьому заспокоїтись, його мрії сягали далі, далеко далі...

Невідомо, як би його життя обернулось, якби не війна. Перед війною він все ще служить на старому заводі, потім переходить до автомобільної кампанії. Американська промисловість широко працює на «війну» і робочих рук потребує багато.

Але Маслюк не закопується у свій приватний добробут. Він активно працює в партії, займаючи в ній ліве крило і допомагає всіляко боротися проти небезпеки війни та проти шовінізму, що починав заливати мутним потоком робітничі голови.

Сімнадцятий рік... Сполучені Штати встряють до війни. Маслюкові загрожує мобілізація. Тоді він переходить на роботу до гарматного заводу.

Його оповідання про те, як роблять гармати, які страшні знаряддя готувала американська промисловість для того, щоб народи нищили себе во славу капіталістичних акул, дихають справжньою ненавистю пролетаря, що розумів, до чого воно йдеться.

Але йому й товаришам доводилось бути обережними. Патріотичний чад захопив не тільки дрібну американську буржуазію (щодо великої, то там патріотизм був простою комерцією), а й значну частину робітництва та фермерства. Робітників «не-американців» тільки терпіли і то тому тільки, що потрібні були їхні м'язи. Щождо людей в хакі, то тисячам із них американський капітал готував долю Джімі Гігінса.

Маслюк раптом повертається до мене і запитує:

— Ви читали роман Ж. Дос Пасоса — «Три салдати»!

Я хитнув головою.

— У нього це прекрасно описано. Уявіть собі сотні й тисячі людей, що ще вчора займалися мирною працею, а тепер їх

одягли у хакі і вони під командою офіцерів марширують вулицями і хрипкими голосами співають:

Ура! ура! Команда в зборі!
Ми проти кайзера ідем!
Ми проти кайзера ідем!..

— Це вроді старої руської салдатської пісні,— засміявся я,— знаєте:

Ала-га, ала-гу,
Слава русским, смерть врагу!..

Оказується, що всі салдатські пісні однакові!

— Та воно інакше й бути не може,— відповів він.— Бо що таке салдат? Це стовп. Кожна людина до казарми має свою індивідуальність, свою якусь вдачу, свої симпатії і антипатії. Але офіцерам було б дуже тяжко, просто неможливо, керувати цими тисячами різних індивідуальностей. І починається перетоплювання. Кожного кидають в горно дисципліни, випалюють вогнем його властивості і випускають штамповане гарматне м'ясо. Тепер вони вже готові, тепер це вже один стовп і з ним можна робити, що хочете. І вони, як один, співають глупу пісню:

Ура, ура, всі ми в зборі тут,
Ми кайзера в полон захопим,
Ми кайзера в полон захопим,
Ми кайзера в полон захопим!
Разом!..

— Ви розумієте, що я хочу сказати? Серед цього чаду й туману, що їх напускали на нас і союз християнської молоді, і «Армія спасіння», і попи всіх гатунків, і газети, і буржуазія, і, навіть, деякі соціялісти, які вважали, що американська демократія повинна врятувати Європу від кривавого німецького Молоха,— було трудно тримати свою голову завжди свіжою і не піддаватися ні на які улещування, ні на які спокуси. І я про себе можу сказати, що коли всі навколо мене дуріли, моя голова завжди була ясна!..

Але ось вибухає Жовтень... Його відгомін докочується через океан до Америки. У той час, як буржуазна преса не перестас виливати цілі ріки брехні на першу пролетарську республіку, робітничі маси жадібно ловлять кожну звістку з далекої Росії, інстинктивно розуміючи, що там твориться також і їхня справа, що там іде боротьба не тільки за інтереси робітників руських, а за інтереси всієї робітничої кляси. На робітничих зборах можна було часто почути промови, вроді:

— Нарешті найшлись хоч одні відважні та сміливі, що похерили старий світ і постановили надалі взяти свою долю до своїх власних рук. Правильно зробили руські товариші! Гіп, гіп! Ура!..

Товариш Маслюк одразу ж приєднався до більшовиків. У той час в робітничих кварталах робилося щось неймовірне. Не дивлячись на те, що буржуазна та жовта бульварна преса не переставала громити більшовиків, малюючи їх не інакше, як новими варварами і то завжди з револьверами в руках, і з кінджалами в зубах, коли вона плела різні нісенітниці, вроді «націоналізації жінок» тощо, — серед робітничих мас симпатії до Жовтневої революції все зростали і вона набула серед американського пролетаріату тисячі палких друзів. Суперечки йшли палкіші, ніж у перші дні проголошення війни. Американські капіталісти вирішили тоді перейти до терору відносно більшовиків у себе в середині. Почались арешти і вбивства тих, хто особливо палко виступав на оборону першої пролетарської республіки. Поліція вкупі з підкупленими босьяками розганяли мітинги і тяжко били тих, кого вони при цих облавах захоплювали. Особливо уперто полювали за ораторами та ватажками.

— Мене партія за силу завжди приставляла до ораторів, що їх я мав обороняти від поліцаїв. Бачите ось оцю штуку,—і він поклав на стіл свій важкий кулак. — Він розбив щелепи не одному стопроцентному американцеві! — при цих словах він похмуро посміхнувся.

Моя роля була дуже проста, але приймаючи на увагу специфічні американські особливості, і дуже небезпечна. Доводилось ризикувати не тільки своїми ребрами, а й головою. Кілька разів я щасливо уникав арешту, але, нарешті, попався!..

Це трапилось в одному з передмість Нью-Йорку. На мітинг, що його було скликано в одній залі, наскочив великий наряд поліції. Розпочалося страшне бойовище. Поліція кілька разів проривалась до залі, але її кожного разу вдавалось геть витиснути, аж поки не пощастило більшості присутніх втікти. Маслюк із кількома товаришами стояв на дверях і запекло відбивав атаки полісменів. Коли в залі нікого не лишилось, вони почали й собі пробиватись. Але тут на них наскочила така сила, що збила їх із ніг. Збитого, скривавленого, з подраною одежею, Маслюка вкинули в автомобіль і відвезли до в'язниці.

— Я міг би врятувати себе!.. У мене й були приятелі, що могли мене визволити, поклавши заставу!.. Але я не захотів. Після двох тижнів арешту мені заявили, що мене силоміць відправляють до Росії, як шкідливого чужоземця. Мені дали всього чотири години на збори!..

Він замовк.

— З дружиною і деякими своїми товаришами я попрощався телефоном!.. Дружині я заявив, щоб вона лишилась, а крім того, написав їй листа, де повертав їй слово!.. Я знав, що вона не витримає нашого життя!.. Ось чому я й не захотів її брати з собою та й нащо!..

Це було в 1920 році. Країна рад лежала в руїнах і згарищах громадянської війни. І такому висококваліфікованому робітникові, як Маслюкові, не було чого робити на заводі. А потім його потягло подивитись на свою батьківщину. Тут він стає до партійної роботи і їде секретарем на волость.

Та цього було для нього замало. У напівзруйнованому панському маєтку він знаходить старі машини, там ще збереглися деякі надвірні будівлі, і от починається господарська робота.

Він береться для кооперації збудувати парового млина. Виволік з-під повітки старого проржавілого локомотива і починає його лагодити. Сам їздить до Києва, скрізь шукає частин. За три місяці локомотив був готовий.

Тоді він береться до колишньої панської каретної і пристосовує її до млина. Їздить до губернського центру, лається, клопочеться, пише, боронить свої проекти перед комісіями, нарадами, виконкомом і здобуває потрібні матеріали. Буквально, по клаптику, по шрубику, по гайці збирає Маслюк усе йому потрібне. Але вперто, не відступаючи. Його енергія заряджає весь район.

Цілі п'ятнадцять сел стоять за «американця», підтримують його пляни і досить одного його слова, як з'являється і робоча сила, і гроші, і хліб.

Та не тільки за один млин дбав Маслюк. Разом з тим він і про електрифікацію почав турбуватись. І от восени 1923 року на цій здичавілій землі, серед лісів, засвітились електричні лампки.

Не легко це далось «американцеві», та переміг він усі труднощі й добувся свого.

І знов таки — то були тяжкі часи. «Американець» якось умів ті часи переборювати. В школах у нього було паливо, підручники, учителі більш-менш акуратно одержували плату.

Добре працювала кооперація.

У колишньому панському садку заклав він питомник, найняв гарного садовника, щоб той ходив за садом, а разом з тим учив би й селян садівництву. У селі збудував сельбуд і театр. Полагодив містки й шляхи. Як добрий господар, він усе знав у своєму районі, краще, ніж голова райвику, і кожний ішов до нього з своїми потребами і своєю нуждою і для кожного в нього було слово поради. Умів поводитися з людьми.

Усі дні, поки я був у нього і придивлявся, кипіла робота. А «американець» їздив, ходив пішки, бігав, заходив у двори, шуткував з селянами, показував їм, як треба будувати свинарники та теплі хліви на американський штиб, як закопувати на зиму картоплю та буряки, молодицям давав поради, що робити для того, щоб курі гарно неслися, — і тисячу інших речей.

Якось універсальна людина!..

Недавно я якось зайшов до однієї книгарні. Коло вітрини стояв чоловік із широченною спиною, що здалась мені по знаку.

І справді, коли чоловік повернувся, то на мене глянуло широке обличчя Маслюка.

— Алло! — привітав я його. — Як справи? Що ви тут поробляєте?

— Книжки купую.

І він показав мені на купу книжок, що були відібрані. Переговортаю — «Технологія металів», «Електрична ковка», «Підручник парових рухачів» і т. д. — все щось із механіки та металургії.

— На що це вам уся ця премудрість?

— Та я тепер помдиректора!.

І тут я почув назву одного з найбільших машинобудівельних наших заводів.

1926 р.

ПРИРОДА І ЛЮДИ

На земній кулі живе щось із півтора мільярди людських істот. Кожна з них, узята окремо, щось та робить. Королі біржі розробляють у тиші своїх кабінетів нові пляни захоплення ринків колоній, цілих держав і народів. Уряди, міністри, парламенти, виконуючи «соціяльне замовлення» цих нових, справжніх владарів світу, ведуть складну політичну гру, укладають угоди, дають інтерв'ю, збільшують воєнні програми й виголошують промови про «вічний мир» і «братерство народів». Їм допомагають попи, що закликають вовків капіталу не їсти овець, а лева мирно лежати поруч з волом. Вовки, тигри, гієни й шакали проливають сльози на цих проповідях від зворушення, але переходити на трав'яний корм ніяк не бажають, даючи перевагу свіжому людському м'ясові: сьогодні вони рвуть гірників Кольорадо, завтра тіло хінських кулі, після завтрього гірників Англії, а далі може прийти черга й за іншими. На мові світових біржовиків, банкірів, заводчиків це називається — «роботою».

Але ми знаємо й іншу роботу. Ось учений під мікроскопом вивчає невидимий світ бактерій і виробляє засоби охорони людського здоров'я від цих страшних ворогів людини. Там в лабораторії фізик і хемік вивчають чудесні властивості матерії, вивчаючи у природи одну таємницю за другою. Астроном через телескоп вивчає простори Всесвіту. Математик працює над числами. Механік конструює нову машину. Дослідники піднімаються на високі гори, переходять великі пустелі, подорожують серед вічно крижаного моря.

Усі вони вивчають природу, збагачують людський досвід і людське знання і тим самим допомагають людству опанувати природні сили. Це теж робота.

Холодними ранками, коли ситі ще ніжаться на своїх постелях після п'яної ночі — з передмість до фабрик та заводів течуть сірі потоки людей — пролетарі стають за машини, парові молоти, електричні свердла, за варстати. Гуркіт роботи, подих машин, іскри з домен і мартенів, пил від бавовни наповнюють великі корпуси. З-під рук сотень, тисяч, мільйонів виходять тисячі речей, починаючи від найтонших тканин, що ними одягають тіло найновішої зорі або модної куртизанки і кінчаючи страшними гарматами, панцерниками, танками і задушливими газами. Це теж робота!

Шахтарі глибоко спускаються у шахти добати вугілля. Гірник вгризається в гору, здобуваючи руду. Селянин виїздить в поле, щоб кинути зерно в землю в надії на майбутній урожай. Це теж робота!

Мільйони працюють, трудяться, творять усі багатства світу цього! Тисячі нічого не роблять, не працюють, але всіма багатствами володіють. Усе, що створив геній і труд, — усе до їхніх послуг! Ті, що все створили, часто не мають шматка чарствого хліба, щоб нагодувати свою голодну родину.

Перші гукають: «Чорт забирай, яка чудесна всетаки наша земля!»

Для других вона зла мачуха і вони прагнуть перевернути світ, і мати й собі все те, що вони виробляють.

Поети складають прекрасні вірші. Публіцисти й філософи пишуть книги про «культуру» взагалі і про право культурних націй (читай буржуазії) гнітити й грабувати нації некультурні, проголошують одвічними й даними од бога буржуазні закони. А за кілька кварталів од квартири буржуазного філософа, що, втонувши у м'який фотель, обмірковує статтю проти революції, — у підземеллі відбуваються збори комуністів, що як раз ту революцію підготовляють...

Земля несеться в просторах Всесвіту. На землі гомозяться люди, працюють, страждають, борються, перемагають, вірять, знесилюються, падають, повстають. Жорнови життя безупинно крутяться, перемелюючи тисячі тисяч людських істот. Усе злилося в рухливий потік, де трагічне вживається поруч із жалюгідним, де безумна відвага супроводиться гидким боягузством, де вірність живе поруч із зрадою, краса з каліцтвом, любов із ненавистю, добрість із чарством серцем. Мимо тече мінлива ріка життя, то бурхлива, то спокійна. На ній то панує тиша, то раптом схоплюються великі соціальні бурі. І так одвіку.

У Хіні клекотить революція. Поруч із Хіною протирає очі Індія. В Англії агонізують гірники. В Німеччині металісти готуються до грандіозної сутички праці з капіталом. В Італії буває фашизм. У Польщі в'язниці переповнені в'язнями і де тортури нагадують найтемніше середньовіччя. В СРСР, на шостій частині земної кулі, іде грандіозне будівництво нового світу, де звільнений труд владно, на весь світ, заявляє, що владарем світу буде він. Це другий полюс.

За цими великими подіями не видно «малих». Авіатори встановляють нові рекорди, вчені роблять нові відкриття, відважні мандрівники готуються до подорожі в невідомі країни. Неспокійний рій людський ні на хвилину не заспокоюється, він іде до своєї власної мети. І ця робота, і ця боротьба точиться, не вгаваючи. завжди, в усі частини року, в усіх країнах світу, на всіх широтах і довготах.

Ми не можемо ручитись за те, щоб все це попадало в поле «філософського зору» т. Левди в його закономірному зв'язку, бо

він за останні два місяці, як сам признавався по секрету, всього три рази газету читав. Спершу підскачили хлібозаготівлі і його послали на село хліб заготовляти, — «бо ж треба»; потім до хлібозаготівель добавилось самооподаткування; далі селянська позика. І от він скоро шістдесят днів, у мороз, дощ, хуртовину, вдень і вночі, їздить по наших неможливих сільських дорогах, пересуваючись то кіньми, то по апостольському, — від села до села, агітує, вмовляє, описує, робить доклади, скликає засідання, зібрання, збори, картає, віддає під суд недбайливих, підкручує відсталих, ганьбить і соромить ледарів.

Товариш Левда не може стежити ні за перемогами науки, ні за агітаційною подорожжю американського літуна Ліндеберга, ні за льокайською ролею англійських генрадчиків; про льокавт німецьких металістів він краєм вуха чув від випадкового проїжджого товариша; про шал польських фашистів прочитав у шматочку знайденої у заїзді газети. Про директиви партії він дізнався з циркулярів, що густим дощем падають із усіх центрів на периферію. Проте, він твердо знає, що живе в СРСР, що займає шосту частину землі, де йде гарячкова робота творення нового життя і коли заради того нового, що несе з собою пролетаріят, треба два місяці сидіти на селі, то — „в чем дело?“ — Раз треба, значить треба. А коли не два, а чотири місяці? А коли шість? Сидітиме. І не один Левда, а сотні, тисячі таких як він, сидітимуть, їздитимуть, працюватимуть, виконуватимуть завдання.

Бо це ж робота для революції. Бо це ж участь в революції, а в революції беруть участь мільйони.

Левда тільки цяточка, тільки маленька одиниця в цьому людському морі. Але Левда виконує „соціяльне замовлення“, він рухається не так собі, куди хоче, не ради примхи, не ради того, щоб розігнати свій сплін, він подорожує не заради того, щоб пересиченому чуттю дати нові вражіння, він не шукає шпарки, куди б можна було сховатися від турбот життя і забути все. Він би теж залюбки і книжку прочитав би, і доклад вислухав би, і до театру пішов би, і разом з товаришами на бесіді посидів би, де пригадував би свої бойові дні, але раз його покликано на іншу роботу, то тимчасово геть хатній уют, розмірняний на години день, звична робота, — і в дорогу! Цього вимагають інтереси того цілого, кому він служить і кому він віддав кращі роки своєї буйної молодости. І для товариша Левди люди не страшні, з людьми можна завжди так або інакше впоратися, поладнати, умовитись, з'агітувати. Але природа? Да, тут потрібен інший підхід!

Ось чому нам буде цілком зрозуміло, чого товариш Левда, виглянувши у вікно, голосно вилаявся. Надворі була відлига і на вулиці розпливались червонуваті калюжі талої води — погода була така, що обіцяла зовсім розвести дорогу. А це загрожувало чорт-зна чим, бо ще вчора представник із центру говорив:

— Товариші, нам треба використати на всі сто сприятливу погоду. Весна на носі, і кожного дня може зіпсуватись дорога і тоді утруднення... Партія вимагає напружити всі зусилля... Ні-які спосилання на об'єктивні і суб'єктивні обставини прийматись не будуть, в тім числі й погода!..

— Та й сам товариш Левда це чудесно розумів, ось чому каприз природи, що надумала в лютому розпочинати весну, його щиро й глибоко обурило. Чорт візьми, чому все таки люди такі безсилі, що не мають над нею влади! І ми певні, що якби товариш Левда мав силу, то він би моментально, як той дід Мороз у казці, припинив би відлигу і закував би землю лютим морозом.

Він тим більше цього бажав, що йому доводилось сьогодні їхати в далеке село переводити там роботу. І оскільки завдання було термінове, оскільки природа ставила йому певні перешкоди, то в своєму гнівові на неї товариш Левда був більш ніж справедли-вий. А тут ще перешкоди іншого порядку. Обіцяні рай-виком коні на дев'ять годин ранку, прийшли тільки об одинад-цятій. Директиви, що їх мусіли виготовити ще вчора, ледве надрукували опівдні. Затримка, затримка, всюди затримка! А надворі прав дощ. А впереді довга дорога, можливо вночі можливі капризи природи, можливі капризи людей.

Виїхали о першій. Не минуло й години, як небо затягло сірою пеленою, степ обкутала муть і над землею нависло гнітюче мовчання. Над степом неслися клоччя хмар. Потім зірвався ві-тер, далеко в степу пересувалась біла завіса, що швидко на-ближалась. Візник допитливо повернувся до товариша Левди, що уважно стежив за всім, що діялось навколо.

— Починається заверюха! — сказав візник.

— Хай!.. Назад не вертаємо!.. Поганяй скорше вперед!..

Тут налетів на них вітер. Удар його був настільки дужий, що останні слова заглушив і відніс далеко в степ. Усе потонуло в білій імлі. Коні, візник, сани і сам Левда одразу опинилися в без-межній білій пустелі, віч-на-віч із сліпими силами природи.

— Може повернемо назад! — закричав на всі груди візник, по-вернувши своє заліплене снігом лице до Левди. — Поки не пі-зно!..

— Не можна!.. — закричав у відповідь Левда. — Мусимо їхати вперед!..

— Але їхати вперед ставало все тяжче. Дорогу замітало, коні грузли по коліна в снігу, сани хиталися по заметах, як човен на хвилях у бурю, а в додачу насувалась ніч і моторошний морок, наповнений виттям вітру, сніговими вихорами і невимовними звуками, в яких вчувалися дзвони, гавкання собак, розпачливі крики людей, — усе дужче й дужче обкутував степ. Скоро не стало видно ні випадкових тичок, що мали вказувати дорогу, ні рідких дерев, невідомо ким і коли насаджених понад шляхом, — не стало видно ні чого й ні кого. Степ, виття вітру, хуртовина

темрява і вони одні, загублені в степу, як в темному океані, саред розбурханої стихії.

Природа плутала всі карти товариша Левди, вона не зважала, ні на які директиви, вона глузувала з людських зусиль, вона ніби говорила: — „А що, взяв? От я захотіла і не пустила тебе!.. От я візьму і поховаю тебе тут, серед цього білого простору, приготую тобі білу холодну постіль, заколисаю вітром, засиплю снігом, заморожую і тобі буде кінець!.. Твоє маленьке життя в моїй власті і воно тут скінчиться!..

Я зітру його, як непомітну цяточку і ні хто зникнення твого й не помітить.

Але товаришові Левді ніколи було займатися роздумуванням. Назад повертати не можна, це була б явна загибель. Значить, треба пробиватися вперед. І він пробивався. Свистів вітер, насипав кучугури, весь степ був наповнений шелестом снігу, що його вітер зривав з землі, небо було чорне і було похуже на страшну безодню, що весь час колихалась, — його все це не зупиняло.

Він не читав про відважних дослідників невідомих країн. Йому нічого не промовляли імена Скота, Шельтона, Нансена, Амундсена. У нього була директива: туди то й тоді то прибути те то й те то проробити і не повертатися назад доти, поки не буде виконаний наказ! А вітер, хуртовина, ніч, небезпека замерзнути — це перешкоди. Перешкоди треба перемогти, от і все! І товариш Левда ладен був скоріше замерзнути, ніж повернути назад.

— Коні пристають! — чувся ніби здалеку голос візника.

— Прав, прав! — перемагаючи вітер, гукав Левда. — Дотягнуть!

І коли здавалось, що ось справді, коні пристануть, коли вже задубілі ноги перестали відчувати холод, коли вітер досяг своєї найбільшої сили, коли дрімота солодко почала заколисувати Левду, а перед його очима вставала тепла кімната, вчувався веселий сміх трьохлітнього сина, десь ніби в тумані промайнуло обличчя дружини, чулись голоси товаришів, — у цей момент в степу, прорізуючи темряву і снігові вихори, блиснув вогник, блідий і тремтливий, як остання надія.

— Товаришу, а товаришу! — з нестриманою радістю, в якій бриніли сльози, гукав возниця: — Світло!.. Село!.. — і тормосив напівсонного, напівзамерзлого Левду.

— Га?.. Що?.. — сказав Левда, неохоче прокидаючись від прекрасного видіння і надсилу розплющуючи очі.

— Село, кажу!.. Світло!.. Бачите?.. — і його рука простяглась кудись у темряву, де, справді, було світло, тонкий промінь, що боязко світив у цьому сніговому хаосі.

І коли погляд Левдин упав на те тонке пасмо світла, то сонливість одразу його покинула. Перемагаючи надлюдським зусиллям свою втому і страшний біль в ногах, він виліз із саней і тримаючись за них, провалюючись в замети, наказав

прямувати на світло, що служило їм маяком порятунку. Скоро вони вїхали на вулицю.

Це було те саме село, куди вони їхали...

Про цю свою пригоду розповів мені сам Левда. Розповів спокійно, як річ звичайну, що може з кожним трапитись і на яку не варто звертати особливої уваги. Головне, що в таких випадках вимагається від людини, це не здати, не здрейфити, не розгубитись. Познайомився я з ним випадково на одному заїзді, де нам довелося кілька днів жити вкупі. Ми сиділи за столом, коли він раптом сказав:

— Чорт забирай! Як усе таки ми здорово ростемо!

Я підвів голову від паперів і глянув на нього. Він тримав перед собою тези до десятих роковин Червоної армії і посміхався.

— А що таке? — спитав я, трохи здивований його словами.

Він жваво повернувся до мене.

— Та якже, — каже, — я ж до 1919 року був зовсім неграмотний. Ну ні в зуб! А тепер їду на село, тези читаю, доклади роблю, ну і всяке таке інше. Подумати, десять років! А я ж, можна сказати, майже з перших днів був у Червоній армії!

Я поклав перо на стіл і перепитав:

— Так таки зовсім були неграмотні?

— Та кажу ж, що зовсім! Ну, нічого! Ну ні в зуб!..

Помовчав хвилину.

— От я зараз багато дечому навчився і розбираюсь. Ну, а тоді? — Він посміхнувся. — Була ненависть до панів, до буржуазії!.. Було бажання, щоб наша була зверху!.. А для чого, що далі буде, то, їй-богу, тоді не знав!..

Це й поклато початок нашої розмови. За той вечір товариш Левда багато дечого мені розповів. Розповів і те, як він недавно мало не замерз в степу.

Його життєвий шлях? Коротко його можна визначити так: наймит — робітник на шахті — царська армія — австрійський полон — Червона армія — демобілізація — голова робкоопу — наука — голова фабзавкому... Сюди не входить ціла низка інших обов'язків, що він їх завжди виконує.

Що йому довелося пережити? Холод, голод, боротьбу, поневіряння. Кілька разів ризикував він життям, кілька разів був на порозі смерті, кілька разів був поранений. Але завжди віра в справу робітничої класи, віра в те, що буржуазію треба бити, віра в те, що „наша мусить бути зверху“.

Його життя — це крива вгору. Від підсвідомої ненависти до експлуататорів, до визискувачів — до свідомої участі в соціалістичному будівництві. Від орудування шаблею на фронті до роботи в кооперації, в партії, серед робітництва, на селі, — і то в самій гушавині. Салдат революції.

Рядовий боєць, що старанно й сумлінно виконує накази партії і йде туди, куди його партія посилає.

Труднощі? Звичайно, вони є. Але для того й труднощі, щоб їх перемагати. Хіба ж би був можливий патос боротьби, коли б цих труднощів не було? Але в тім то й річ, що ми перемагаємо і сліпу природу, і природу власну во ім'я прекрасної будуччини!

І що далі розгорталося його оповідання, то більше поставало воно похожим на фільм, на фільм суворого життя, на фільм боротьби.

— У вісімнадцятому році повернувся я з полону. У нас на селі німці. Господарства свого немає. Іду до німецької колонії за наймита. Тут знайомлюся з старим робітником — шахтарем, що ховався від німців. Вчорами за городами напівголоса говоримо про більшовиків, про червону гвардію. Він каже: — „Треба, хлопці, до своїх іти!“ — Якраз на цей час оголошується біла мобілізація. Далі чекати нічого, треба тікати до своїх!..

Фронт червоних далеко, — більше як за 300 верстов. Але їх п'ятеро темної осінньої ночі рушають у далеку дорогу. Ховаючись від стеж білих по степових балках, у холод, дощ і вітер, загублені в безкрайому степу, вони уперто простують уперед.

— Як зараз пам'ятаю, це було 6 грудня. Ми поминули одну станцію і взяли в степ. Коли раптом кінний роз'їзд. — „Стій!“ — Стали. — „Хто такі?“ — Вагаємось сказати, бо хто знає, чий роз'їзд. На нас обірвані шинелі, сами ми виснажені. Починаємо казати, що пробираємось додому. Нам не дуже вірять і ведуть до штабу. Оказується, що попали якраз на роз'їзд червоних. Зняли з нас допит. Два дні сидимо без діла, на третій кличуть до штабу, питають, де хто служив. Я кажу: — „В кінноті!“ — „А бажаєш куди?“ — „В кінноту!“ — Так і почалась моя служба в першій кінній армії.

Тяжко передати всі ті епізоди, що йому довелося пережити на царицинському фронті. Наприклад, один раз йому довелося брати участь ось у якому ділі. В червоних кінних частинах величезна убиль коней. Коней немає і їх ні звідки дістати. І от у когось з'являється безумно-смілива думка — мобілізувати коней у ворога.

Операція ризикована і на випадок невдачі живим не повертатись. На таку операцію не кожного пошлеш. Викликають охочекомонних. Він упереді. Невеличка партія в 25 душ отчайдушних людей вночі переходять лінію фронту і простують далеко в тил білих, у степові станиці.

Верстов за двісті від фронту оголошують мобілізацію. Станичники кречуть, чухаються, але коні ведуть.

— Чого кречеш? — сміються хлопці. — Не для кого іншого, а для своїх коні віддаєш, щоб скоріше більшовиків побили!

— Та воно то так, а все таки!..

— Що все-таки?.. Може ти теж із червоних або хто із твоїх там?..

Це остаточно лякало.

— Проте, — каже товариш Левда, — треба було страшної витримки, щоб якимнебудь рухом або словом не зрадити себе. Бо тут же сидить станичний отаман, а наш ескадронний командир грає ролю „есаула“. Підводять коні. Той ударив по шиї, той по ногах, той у зуби заглянув. — „Годен господін есаул!“ — „Есаул“ пише квітанцію, а в самого під вусом посмішка грає.

Більше двохсот коней хлопці мобілізували. Тепер було завдання перегнати їх до своїх. Був один критичний момент, це тоді, коли вони з якоюсь білою частиною зустрілись.

— Але наш „есаул“ поїхав до них, щось перебалакав із ними і ми поїхали далі... А саме характерне те, що наш старшина був родом із тієї ж станиці, де ми коні брали!..

І він весело регоче, будучи задоволений навіть тепер з того, що ця операція так щасливо їм вдалася.

— Потім мене поранили біля Манича й відправили до обозу. А тут наказ, — призначають мене завідателем господарської частини. Проінструктували мене, дали, як зараз пам'ятаю, мідяну печатку і — управляй! А я ні в зуб грамоти не знаю!..

— Ну й що ж?

— Та що ж, — махає він рукою, — в обозі в нас був учитель і вчителька, що ні чорта не робили. От я й напосівся на них, — за той пайок, що вони їли, хай грамоти мене вчать. Почали вчити. Грамоту я скоро вхопив.

Це правильно. Не вчився грамоти, а „вхопив“ її, бо де там було в бойовій обстановці систематично ту грамоту вивчати. А коли грамоту „вхопив“, то тоді можна було самотужки й далі посуватись.

Денікіна розбито. Левду посилають на село відпочити й залікувати свої рани.

— Тут уже я вмію і розписуватись і з докладами виступати. Коли клич — на поляків! Починають формувати поповнення для кінної армії. Я в своєму селі зібрав цілий ескадрон, мене призначають за комадира, брат у перших мій ординарець, сусіда прапороносець. Хлопці — орли! І рушили ми аж під Сквіру!..

І в уяві виринає цей героїчний рейд Будьонного, пригадується те, як під Сквірою Перша Кінна прорвала польський фронт, як червоні кіннотчики дійшли до узгір'я Карпатів і напували коні у Віслі.

Він три рази був поранений в цю кампанію і, кінець кінцем, був примушений евакуюватись. Бойова служба була скінчена. Але це зовсім не значило, що настав відпочинок.

Спершу його посилають секретарем осередку на цукроварню. — А ви знаєте, що секретар нарівні з адміністратором відповідає за виробництво. І зимою робота, і літом робота. Думав

був підучитись, так де там! Адміністратор на коня і в один бік у поле, старший агроном у другий, а я в третій. Так ото ввесь час!..

Потім його обирають на голову правління робкоопу заводсько-го. Прийняв зовсім підупалий кооператив, а трохи згодом не тільки покрити збитки, а й резвинув його.

Голова фабзавкому.

— Дуже мені хотілося вчитись. А найбільше я поважаю сільське господарство. Вирішив готуватись до робфаку. Наняв учительку, дав їй два пуди цукру, — тоді платили нам цукром, — учи! Я тоді хоч і був трохи грамотний, але математики, наприклад, ні в зуб! А треба було від нас післати двох на робфак, а кандидатів п'ять, два з них сироти з дитячого будинку. Моя кандидатура була перша, але я вирішив уступитись — хай їде один із сиріт!..

— Значить шанси на систематичну науку провалились. Лишалося працювати над собою самотужки. Працюю. А тут курси в Москві при ЦК цукровиків. Загальні збори робітників постановили послати мене. Але там перепона — малограмотний! Іду я до ЦК і кажу: — „Як хочете, товариші, а на курсах я повинен лишитися!..“

Лишили. А тут друга біда.

— Пояснюють мені, а я ні в зуб. Вимагаю, щоб іще раз пояснили. І не відстаю доти, поки не уясню собі всього. А вечорами, бувало, до третьої години ночі сиджу — читаю, пишу, пляни складаю. Випускний іспит склав!

Чи не в цій упертості й напористості сила наша? Чи не ця жадоба знання така характерна для тих, хто тільки з революцією побачив світ і хто за це право знання, на право жити по-людському платив самою справжньою гарячою кров'ю.

Знову робота партійна, профсоюзна, громадська. І самоосвіта. Двохмісячні курси в Полтаві. Двохмісячні курси у Києві.

— Найбільше мені подобаються дві науки, — каже він. — Історичний матеріалізм та політична економія. Отжеж інтересні науки!..

— І що ж ви, вчите їх потроху?

— Та зацікавлюсь... Але ось бачите, я вже два місяці працюю на селі. Де вже тут історичний матеріалізм вивчати!..

—

Ми сидимо в хаті, а надворі хуртовина крутить, шляхи замітає. Товариш Левда, прихльобуючи з кварти гарячий чай, каже:

— Третій транспорт хліба вчора відправив. А казали мені, що тут і фунта не заготовимо!

Товариш Левда задоволений. Правда, він ніби в стороні від так званої „великої політики“. Він забув, коли читав газету і мені довелося йому більше години розповідати про останні новини.

А проте, хіба він не творить тієї самої політики? Хіба він не бореться? Хіба його робота не є та частина, що перетягне терези на наш бік? Хіба він не стоїть в шерехові будівників соціалізму?

Земля несеться в невідомих просторах всесвіту. На землі копошаться півтора мільярди людей. Але перемогу мають тільки ті, хто, подібно до товариша Левди, працюють організовано.

Навколо нас вирують соціальні бурі. Чудесно!

— Назустріч їм!.. Вперед!.. Назад не можна!.. Позаді загинуть!.. Пробивайтесь перемагайте, ні на хвилину не давайте себе заколисати!..

Товариш Левда мало розуміється на філософії. Мало, каже, вчився. Проте він є тип людини нашої доби, що ні перед чим не пасує, а йде вперед! Все йде вперед!..

1928 р.

ЯК НАРОДИЛАСЬ КОМУНА

Ранок. Мороз. Сонце сходить у червоних стовпах. Поле блищить снігом і пурпуриться. На ньому стоїть заїнене дерево. Тиша.

Прозорі до дивного далі. Чітко вирізблюються далекі силуети дерев; там село або хутір.

Бренить повітря,—весна близько. Її подих відчувається, не дивлячись на цей лютий мороз. І щільніше кутаєшся в пальто, голову в комір. Поганяй!

Коні несуть, щосили. І коли вже голки морозу починають нестерпно колоти в коліна, а пальці на нргах задубіли, не врятувала вас і бараниця,—в'їжджаємо до містечка.

Перед нами величезний майдан, справжній пляц,— такий майдан можна зустрінути лише в тих селах, де колись були воєнні поселення; так воно, справді, й є, бо містечко, дійсно, колись належало до воєнних поселень. Серед майдану, як і слід було чекати, церква, поруч церкви сельбуд із двома високими щоглами радіо; старе й нове стоять поруч, бо сельбуд міститься в колишній зимовій церкві. А з обох боків пляцу побігли в ряд, близько одна побіля одної хати, що вишикувались ніби під шнур.

Таке перше вражіння робить на вас містечко Д., коли ви одного зимового холодного ранку, несподівано навіть для самого себе потрапляєте до нього. Воно нічого незвичайного у вас не викликає— містечко як містечко. А втім, у Д. є своє минуле, були в нього і свої бурхливі дні, а сьогодні воно переживає свої соціалістичні будні.

До революції Д. поділялось на два світи. Перший світ— це село, селянські злидні, темрява, малоземелля.

Другий світ— маєток князя Барятинського.

Вісімнадцять тисяч десятин було в руках князя і то лише тут. Його лани широко розгорнулись навколо Д. Маєток і село жили десятиріччя поруч. Але межа, що їх відділяла, була священна. Вона була, мов китайський мур, що його не можна було перейти. По обидва боки цієї межі все було різне. Все!

Маєток, мов той павук, присоався до села і випивав з нього живу кров. Село убожіло, село вилюднювалось, село задихалось. Маєток квітнув. Село орендувало в князя землю. Князь раз

на п'ять років приїздив до маєтку і тоді оренда підвищувалась, бо князеві потрібні були гроші, багато грошей.

Револуція віддала князівську землю селянам. Уповноважені від громади ходили по дворах і загадували:

— Хто хоче землі, іди записуйся! Хто не запишеться, той не одержить землі!..

Цим село взяло на себе кругову поруку перед можливим поворотом князя. Якщо й доведеться відповідати, то всім селом разом.

Йшли й записувались. От коли мужицька снага на землю була задоволена.

Здається, старе зникло навіки. Будується нове життя. Проте, уламки старого живі ще й досі. Від якоїнебудь старої бабусі ще можна почути:

— Е, що було за князя!.. Не те, що тепер!.. Сам князь раз на п'ять років приїздив, а то все управителі сиділи та жирували. А треба було землі мужикові, ішов до контори і брав, скільки хотів, тільки ж гроші за це контора дерла! А в дворі палац, квітники, парк! І все те загинуло!..

У словах баби чути біль за минулим, не розуміє вона нового і в тому щиро признається. А воно, нове, росте. От хоч би й комуна імени т. Петровського. Ще недавно з неї глитаї сміялися, а зараз виросла, зіп'ялась на ноги і вже ворожі очі дивляться на неї не з посміхом, а з страхом, бо вона несе нове. У ній, як у пуп'янку, прообраз того нового села й життя, до якого йдемо і про яке, може й неясно, може невиразно, а мріє кожний селянин.

Організував комуну товариш Волосина. Цікава він всетаки людина і теж тип того нового селянина, що йде на зміну старому, тому самому, що нічого не знав і знати не хотів, крім своєї хати і своєї землі.

Товариш Волосина бідняк, незаможник; пробував і заробітчанської долі і знає, почім ківш лиха. Його напівграмотного забрали до царського війська, а згодом послали на імперіялістичну війну. І він воював, вбивав, захищав старий режим, як сотні тисяч таких же темних і несвідомих салдатів.

— Тільки в сімнадцятому році з «Окопної Правди» спражній промінь мені блиснув. А до того був я дерево деревом! — щиро признається він.

У ті часи він був ще далекий від справжнього більшовизму, у ньому скорше говорили ті образи, що їх йому довелося знати в наймах з-за молоду. До більшовиків його тяг скорше інстинкт, ніж свідомість.

Восени сімнадцятого року він приходить з фронту додому і в першу чергу починає організовувати «селянські спілки». Навколо вирує революція, на півночі точиться запекла боротьба більшовиків з буржуазією і всією контр-революцією. Розпочинається громадянська війна, що переноситься й на Україну.

— От тут пішло і в нас класове розшарування,—каже він.— Біднота наліво—за більшовиків. Прихильники Керенського та Центральної Ради направо. Агітувати проти них було легко. Виступить якийнебудь Іван Федорович в оборону Керенського, а ми з гурту кричимо:— «А скільки в тебе землі?»— А другі відповідають:— «А хіба ви не знаєте? Півтораста!»— «Ого-го-го! Долой!.. Не треба!..»— І так ішло.

Він спльовує на бік і затягається цигаркою на всі груди. Згодом каже:

— Найгірше була справа з економією та палацом, що мені мало життя не коштувало. Я тоді жив в економії і не допускав до погрому, бо то ж було народне добро і я не хотів, щоб воно пішло марно. Так от глитаї і екористались з цього і повели проти мене шалену агітацію.— «Не слухайте, кажуть, Волосини, він за панів стоїть, панську економію охороняє!»— Так мене селяни трохи в огонь не кинули тоді!

— Яка ж рація була глитаєм підбурювати селян до погрому економії?

— А та рація, що глитаї скуповували в бідноти панські, речі та реманент. Вони самі не йшли палити, але руки погріли на цьому добре!

— А далі?

— А далі було так. Прийшли німці.— «Хто грабував економію?»— «Це не ми, це отой, Волосина, заводьцею був!»— «Давай сюди Волосину!»— На мене самого 800 карб. контрибуції наклали. Платити нічим було, забрали корову. Мати в ноги падала, прохала:— «Заждіть три дні, дістанемо гроші, заплатимо!»— Ніяка гайка. Тут же за десять хвилин корову з торгів продали і той же Іван Федорович мою корову і купив!

Волосина знову енергійно спльовує.

— Довелось чекати на кращі часи, щоб поквитатися з Іваном Федоровичем!

В 1919 році знову радвлда і Волосина чи не головна дієва особа в Д. Але серед літа наступає Денікін. Волосина готується до евакуації.

— А що построїли новий мир?— глузують глитаї.

— Не турбуйтеся, построїмо. А ви не радійте рано. Не мине й кількох місяців, а ми знову тут будемо!

— Ні, де вже там. Тепер, мабуть, і ворон кістки вашої сюди не занесе.

Як же був здивований Іван Федорович, коли в грудні червоні повернулися, а за кілька день після того до Д. приїхав і сам Волосина. Зараз же почав скликати волосний з'їзд.

— І з'явилися на з'їзд самі глитаї та їхні підголоски. Зробили ми доклад по біжучому моменту і пропонуємо список на членів ревкому, а вони уперлись хоч ти що:— «желаємо, щоб за голову у нас був наш колишній старшина, а не якийсь голодранець. Чоловік він хороший і нікого не обідить!»— Бились ми

билися із ними, аж до ночі прогальділи, а тоді я бачу, що це не з'їзд, а якісь контр-революційні збори, та як вдарю револьвером об стіл, як гаркну: — «Оголошую з цього дня у волості революційну владу!.. А ви геть звідси!.. Щоб і духу вашого небуло!.. А хто буде агітувати проти, того на місці застрілю!..» — Вони за штани та дьору. І зразу на волості тиша стала!..

Були тяжкі часи. Проте, республіка потроху оправлялась від громадянської війни. Починалось господарське будівництво. Фронти міняються. Рушницю заступає молот і плуг. Міняє свій «фронт» і Волосина.

— Треба комуну будувати, хлопці! — каже він одного разу до незаможників.

Довго толкували про це, довго сперечалися. Справа нова, бязко яюсь. Проте домовились.

Звістка про те, що Волосина хоче комуну заснувати, викликала великий регіт серед глитаїв.

— Го-го-го!.. Комунари!.. Та вони з-під квочки яйця поїли!..

— У них ні чого не пропаде! Курка здохне — курку з'їдять, свиня здохне — теж з'їдять!

Перші кроки комуну були дуже тяжкі. Глитаї глузують, більшість села недовірко дивиться. Ех, темнота!

Вийшли комунари першого травня на демонстрацію. Глитаї стоять, регочуть, тюкають.

— Диви, диви!.. Ідуть! Чудасія!..

— І жінки!.. Диви!.. Маріє, і ти не казиса?.. Чого б ото я теліпалась?..

А воно й справді, трохи «чудасії» було, бо в комуну не було навіть грошей на те, щоб набрати кумачу пошити прапора. За прапора служив у них червоний «королевський» рушник.

Комунари уперто працювали, стягались на господарство. Не було ні коней, ні худоби. Землі клопот так-сяк зорали. А як сіяти? Думали, думали, а потім упряглись у сіялку і на собі возили. Довелось багато глузлих насмішок вислухати потім. Нічого, з посміху люди бувають. А як зарунився хліб, то й на душі стало веселіше. Спершу село дивилось, спершу село сміялось:

— А ну-ну, подивимось, що ті голоштанники зроблять, який вони хліб їстимуть?

— Нічого у них не вийде. Бо вони ніколи не хазяїнували!

На комунарському полі зеленіло. Тоді глитаї видають наказ чередникам:

— Пускай на комунське поле череду!.. Топчи!..

Комунари прибігають до Волосини:

— Що робити?.. Витопчуть!.. Пропаде наша кривавиця!..

А дехто навіть і душею занепав, бо тяжко проти всього села йти, важко проти течії плисти.

Волосина скликав комунарів на нараду. Постановили:

— За кожну худобину, що займуть на полі, десять пудів пшениці штрафуй!..

З цієї постановою Волосина пішов на сільський сход і оголосив її. Глитаї сміються:

— Не мають права такі штрафи накладати!.. Подивимось!..

Та не минуло й кількох днів, як вони побачили, що комунари не жартують. Тоді другий поговор пішов:

— Та це вони навмисне так придумали, щоб нічого не робити. Наберуть у нас таким способом хліба і будуть собі вилежуватись!..

І забили «отбой», хай, мовляв, попробують. Комунари «пробують». Селяни недовіжливо стежать, що далі буде.

Стяглась комуна на трактора. Глитаї кажуть:

— Трактор!.. Натрахкають вони чортового батька!..

Земля лежить, забита як камінь кілька років не орана. Мимо селяни їздять, з ухмилкою питають:

— Коли оратимете?

— Пооремо.

І справді, їхав дядько в поле, земля в комунарів була не орана, вертає назад вечером, вона лисніє свіжими скибами, пашисть силою. Не вірячи своїм очам, він зіскакує з воза.

— Ей, та це хто вам, чорти чи що поорали?—та чоботом копирсь ріллю, а нога по коліно вгрузає в землю.

— Диви!..—дивується він ще дужче, бере в руку землю і розминає її пучками.—Диви!

— Не чорти, а трактор. Чуєш, як он лопотить?

— Справді, трактор!—і в ньому перемишуються і здивовання і заздрощі, що він аж кашкета здійсмає з голови.—От ти штука!..

А трактор день і ніч оре. Не знає втоми залізний кінь, кладе борозну за борозною. Ходять комунари навколо зораного лану і дух у них піднімається, впереді вже хороше майбутнє видно.

Зеленіє комунарське поле. Росте господарство. Давно минули злидні. Тепер уже ніхто не сміється з них, а навпаки, заздять.

— Е, вам там добре, в комуні!.. Совецькими поміщиками стали!..

— Так чого ж? Подавай і ти заяву!

— Я б з дорогою душею, так жінка!

— Нічого, жінку ми теж з'агітуємо!

Стежать селяни за комуною, кожний крок її зважують. А багато є й таких, що по ній рівняються.

— Степане, комуна почала орати. Чи не час і нам!

— Товариші, а чи не можна там у вас із пуд пшенички хорошої на посів дістати.

Допомагають, дають поради, правда, не всім. Середнякові, біднякові з охотою, а глитаї—держись подалі.

Є в комуни паровий млин, куди їздять селяни молоти і бачуть, як комунари живуть, що їдять, як ходять. Буває й так, що дивиться ото селянин, як вони обідають та:

— Що це у вас празник сьогодні чи що?

— А що хіба?
— Та що у вас і борщ із м'ясом, і смажене, й узвар!
— У нас щодня так.
— Я, брат, сам спершу не вірив,—втручається до розмови другий,—та тепер бачу, що вони таки, справді, не по-нашому живуть. Добряче живуть хлопці!..

— Що ти хочеш!.. Комуна!..
— Он який обшар землі заняли!..
— А коні бачив, які в них?
— Бачив. Ні, ти подивись на їхні корови!..
— Оце,— скаже третій,—виходить, що й нам треба писатись до комуни!..

— Та чого ви заздрите!—обізвається хтось із комунарів.— Землі в нас по нормі, як і в вас, а все, що бачите, то гуртова праця.

— Та воно, звісно!
— Понятно!
— Комуна, одно слово!

І це не жарти, бо багато вже є таких, що в комуну вступили б, якби тільки приймали.

Товариш Волосина водить мене по господарству комуни й говорить:

— Тісно в нас. Бачили, як живемо? Думали цього року будувати новий будинок, відклали. Спершу треба господарство обладнати. А на той рік обов'язково будинок, щоб могли ми жити не тільки сито, а й чисто та культурно. Комуна обов'язково електрифікуємо. Буде вона на всю околицю маяком соціалізму!

Був м'який зимовий ранок. Туманився степ. Ліниво полем перелітали граки, ворони. Зі стайні доносилося спокійне хрумкання коней. У світлому хліві задоволено рохкали свині. На дворі гомозились кури, качки, гуси. З коровника вилітала легка пара, змішана з пахном молока.

Коли ми все обійшли, Волосина, ніби підводячи останній штрих в картині пережитого, сказав, показуючи на невеликий горбочок:

— От і живемо, товаришу! Повірите, коли я чотири роки тому прийшов сюди з диравою торбою та рушницею, тут було мертво, пустеля, крім бур'яну та кропиви ні чого не росло. Рушницю,—вона й зараз у мене є,—я встромив у землю, а торбину я підслав під себе і замисливсь. Потім оглянувся навколо і сказав сам собі:—«Тут мусить бути комуна! Мусить!»—І як бачите, вона є...

1928 р.

БАТЬКО Й ДІТИ

На короткому тулубі, просто в плечі посаджена здоровенна голова. Коли дивитися з-заду, то на спині ви бачите щось ніби як горб, але то просто гора м'язів. Коли тулуб повернеться, то на вас із широкого червонястого обличчя, що густо поспане сивою щетиною, глянуть з ямок хитрі очі. Вони вас обшукують з голови до ніг і потім довго зупиняться на чомунебудь, на якійсь дрібниці і мертво дивляться.

— Здорові були, Василю Тимофієвичу!..

— А, здоров, здоров, синку! Що це в тебе під носом висить? Ках-ках-ках!..

Коли він сміється, то розкриває широко рота, так що можна всі зуби перелічити, він у нього скоріше похожий на пашу і звідтіля виринається оте кахкання. Хто не знає, то може подумати, що людина закашлялась, а то вона сміється.

У селі його звуть—батько Василь. Його ні хто не любить, ні старі, ні молодь. Старі за те, що Василь хитрий насмішкуватий і все ластиться до дужчих, до багатших; молодь за шпильки, що він любить відносно їх пускати.

Василь у минулому робітник. Ще підпарубочим пішов він до міста і там поступив робити на залізницю. За тих часів гроші на селі були рідкістю і в уяві селян Василь у місті загібав ті гроші мало не лопатою. Це допомогло йому одружитись на багатій дівчині, що принесла з собою хату з ґрунтом, корову, пару волів і три повних скрині всякого добра.

В 1905 році Василь так злякався революції, що втік із міста і з того часу вже туди не повертався, а оселився в селі, де відкрив свою власну робітню з невеликою кузнею. Своїх монархічних переконань він ніколи не ховав, до церкви вчашав, у начальства запобігав ласки і тому жилося йому добре. Він один із перших на селі завів і в себе грамофона, раніше навіть від крамаря Пупки і то єдино тому, що він любив дуже хвастати та нестись перед другими. Поставив нову хату під залізним дахом, жив як міський заможний міщанин і з усіх глузував.

Із вад була у нього одна — любив іноді випити. Вип'є в неділю, зустріне когось і говорить:

— Здоров, синку! Дай я поцілую тебе у саму маківку! Тільки

скажу тобі по правді: дурень ти! Ти вчись у мене жити! У мене, синку, голова!..

У його сестри одного за другим поліція забрала двох синів. Василь потішав її під п'яну руку:

— У тебе, голова, сестро!.. Розумна голова!.. А сини твої дурні!.. От дурні, тай годі!.. Нащо їм у те діло було встрявати?.. Хай би в дядька вчилися жити!.. Дай я тебе поцілую у саму маківку!..

На селі говорили, що у Василя в „збанку“ є гроші; одні казали—тисяча, другі—три, треті—п'ять. Скільки було, то напевне ні хто не знав. Тільки коли хтонебудь скаржився на тяжке життя або на дітей, що на них тепер, мовляв, управи немає, то Василь навчав:

— Ти, синку, дурний!.. Жити не вмієш!.. Своїм дітям не можеш розпорядку дати!.. Ти в мене вчись!.. О, я дам своїм дітям лад!.. У мене, синку, вони як по струні ходять!.. Я вже дам їм раду!.. Тоді сами скажете, що я брехав!..

Був у тому селі панок один, Мищенком прозивався. Мав власний хутір чималий. Власне, і пан невеликий був, колись за прикажчика у якогось купця-лісоторговця служив і з дочкою його одружився. А для селян всетаки був пан.

Мищенко мав двох синів, обидва вчилися. Підчас війни надумали сільські інтелігенти народ просвіщати, для чого організували драматичний гурток, де брали участь учительки, попівни, агроном, учні тощо. Мищенкові сини теж там бували.

Василь, довідавшись про це, говорить до своєї старшої дочки:

— Ти чого вдома сидиш?.. Пішла б он до школи, де театри грають. Там тобі компанія, а не Кабанцева Мелашка!

Галька пішла. Була вона молоденька, а до того ж і гарна на вроду та смілива дівчина. Впала вона в око одному з Мищенкових хлопців, а Василь все те примітив. Примітив і почав плести павутину. Та так ловко, так уміло, що хлопцеві ні сюди, ні туди, як то кажуть.

Застав раз молодят біля свого двора і покликав до хати.

— Що ж це ви, паничу, робите? — це так до молодого Мищенка. — Ви, виходить, піддурили дівчину, що тепер вона ні кому і за три копійки непотрібна. А далі ж як?

Хлопець зніяковів і не знав що робити. Тільки й міг, що сказати:

— Я?.. Піддунив?.. Та звідки це ви знаєте?..

Василь подивився на нього, хитро посміхнувся і відповів:

— А це в нас, паничу, порядок такий. Раз вона з вами погуляла, то мужик уже не піде її сватати! От що воно вийшло. Молодий Мищенко мовчав.

— Треба вам, паничу, женитися!

Хлопцеві, якому остогидла наука, греки і латинь, подобалась ця штука і він сказав:

— Я згодний. Тільки як батько?

— З батьком я сам полагодю!

І полагодив. Він від того вечора не пустив додому Мищенкового сина, а оселив його в себе. Старий Мищенко був запришкав, а потім під впливом умовлянь, кінець кінцем, примирився і м'ясицями гучне було справлене весілля.

Селяни, коли довідались про це, то аж об поли били від здивування. Василь розповідав:

— Я йому кажу: — «Де це видано, щоб дівчат можна було піддурювати? Ви думаєте, що як ми прості, так і надсмятись над нами можна? Та я зумію управу на вас знайти!» — Він, брат, так і присів та назад, назад, назад і погодився!

Пристроївши так старшу дочку, Василь напустив на себе ще більшої пихи. На підпиткові він хвастав:

— От голова! — і стукав пучкою себе по лобі. — Це не те, що в тебе, синку!.. У мене зять, знаєш хто?.. Поміщик! Пан! У гімназії вчився!... Двісті десятин землі має! От! Для такого діла треба розум мати! Дай я тебе, синку, поцілую в маківку!..

Не знати, як би він «пристроїв» свою другу дочку, якби не було революції. Старшою ж дочкою пишався він надзвичайно. А треба сказати, що вона скоро оволоділа своїм новим станом і ніхто б у ній не пізнав би недавньої простої дівчини. Вона не тільки тямала добре одягатись, але й поводитись як справжня пані. Баби аж губи собі кусали від заздрощів та докоряли своїх дочок Галькою.

Революція перевернула все шкеребертом. Старий Мищенко з другим своїм сином десь зникли у виру громадянської війни. Стара Мищенчиха померла, а зять перебрався жити до Василя. Василь спершу леліав думку про те, що все, мовляв, обернеться на краще і може для зятя й дочки краще, що старий Мищенко з сином десь загинули, — все добро колись, — бо не вічно ж ці більшовики будуть, — до рук доччиних перейде.

Та минав рік за роком, а старе не поверталось. На Мищенковій землі давно вже колектив працював і працював добре. А тут у Василя в хаті оселився по ордеру секретар комсомольського осередку. Василь був з того незадоволений, лаявся, ходив скаржитись, щоб від нього забрали комуніста, а там тільки посміялись з його прохання.

Ось тут його спіткало друге лихо. Приїздить він раз із міста, а друга дочка йому й говорить:

— Ну, тато, поздоровте ж мене, я заміж вийшла!..

Василь дивиться на неї, ні чого не розуміючи.

— За кого?

— За товариша Шевченка, нашого кватиранта!

— За нього?.. За комуніста?.. Без мого дозволу?.. Та як ти сміла... лярва ти така... та я тебе!.. — і простяг руку до коси.

Тут втрутився новий зять..

— Ні, папаша, так нільзя.. А то я вас у підвал можу на прохолодку відправити!..

Василь від цих слів аж заплакав від злости.

— Кого?.. мене?.. батька?.. За що?.. Ах, ти ж бузувір?.. Ах, ти ж сволоч?.. Геть з моєї хати!.. Геть зараз же!.. Щоб і ноги вашої не було!..

Молодята зв'язали у два вузлики свої речі, забрали книжки й пішли. Заночували в клубі, а потім винаняли собі квартиру. Пожили так з півроку, а потім Шевченка перекинули кудись в інше місце на роботу і він виїхав туди з жінкою.

За цим ударом скоро прийшов другий, — син з волі вийшов. Як жив у Василя Шевченко, то хлопець усе брав у нього книжки читати, а потім став і на зібрання комсомолу ходити. Василь, дізнавшись про це, одного разу здорово попобив хлопця. Той тоді й зовсім зійшов з дому. Поступив на роботу у місті, працював, сам собі на життя заробляв, а одного разу селяни могли читати в газеті таке:

Шановний товаришу Редакторе!

Цим заявляю, що зрікаюсь свого батька, Василя Тимофійовича Кононенка, бо він є чорносотенних переконань, — і надалі з ним не хочу мати ні чого спільного.

Петро Кононенко

— Охо-хо-хо!.. Здорово!.. Оце, брат, загнув!.. Оце сказав! — говорили вони.

Інші, удаючи, що співчують Василеві, казали:

— Що ж ти так погано учив його. Якби на мене, то я б йому оце шкуру зідрав!..

— Не маєш права. Тепер їхнє право, а не твоє!..

— Так, виходить, що можна й від батька відказатись!.. Ти його годуй, годуй, а він виросте, та тобі ото такого коника викине!.. Та тоді краще їх маленькими передушити!..

— То дивлячись, який батько. Від другого батька буває треба відмовитись!..

Василь знав і про ці балачки, і про ці підсміювання, але мовчав. — «Чорт із ним!» — думав він. Тільки тепер він лютує переніс на жінку, на зятя Мищенка, що жив у нього та на старшу дочку. Прийде, бувало, додому, сядуть за стіл обідати, він зараз і починає пилити:

— Жерете!.. А того нема, щоб заробляти та старому батькові допомогти! Ти хоч би, — до зятя, — у водовози або золотарі поступив. А то доки я вас годуватиму!

Галька:

— Тату!..

— Мовчи, паскудо!.. Коли вміла панувати, умій і мужикувати! Невелика пані, можеш колинебудь і помийницю винести!..

Але образа, що її заподіяв син, не зникла. Вона щодалі, то дужче роз'ятрювалась. А коли син, що на той час повернувся на село, одружився з жінорганізаторкою, Василь зірвав із стіни його фотографію, топтав з люттю ногами і приказував:

— Ось тобі, ось тобі!.. Від батька відмовлятися, на євреїць женитися!.. Так ось тобі!.. Ось тобі!..

Дні минали. А в хаті Василя настало не життя, а пекло. Зять став то курми, то сим, то тим підторговувати. Купив коня, возив цеглу, каміння, хуру. Від старого в ньому ні чого не лишилося, обернувся у звичайнісінького собі дядька. А Гальці жити хочеться. Ходить, як казали селяни, «на сцену грати». А там молоді хлопці, веселі, а то просто якийнебудь чолові'яга з грошима з'явиться, у селі таких тепер чимало було, чому б і не погуляти? І гуляла. Не раз на підпитку і додому приходила.

І що далі, то більше.

Пішло знову веселе життя! Чоловік п'яний щодня як чіп. Галька теж гуляє. Улітку в садочку гармонія нарізує, сільські крамарі та баришники гуляють, Галька з колін на коліна пересідає.

— Гуляй,— кричить,— гуляй!.. Хто дасть десятку, піду сьогодні з тим спати!

І регоче п'яним сміхом.

— Не хочеш?.. Дивись на мене!.. — розстібує пазуху. — Хороша?.. Ух, так обніму, що очманієш! Ну, хто? Налітай!..

Гуляла Галька. Чоловіки чередою за нею. А вона приспівує, пританцьовує:

Обізвався козак
На солодкім меду:
— Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Я й додому доведу!
Не повів він додому,
А повів він у солому,
А солома не полова
Дівці брови поколола...

— Ух, чорти!.. Грицю, дивись, як твою жінку обнімають! Чого ти ні чого не говориш?.. Пан!.. Де ж твоє панство? Чого мовчиш? Чого ні чого не кажеш? Чого не б'єш?..

Батько все те знав, але мовчав. Тільки іноді брав пасок з мідяною бляхою і довго мовчки бив п'яну Гальку.

А вона плювала йому в лице й кричала:

— Б'єш?.. Бий!.. Бий!.. А хто довів мене до цього? Ти, батьку, довів! — «За паном будеш!» — кривила вона його. — «У багатстві будеш жити!..» — Де те багатство?.. Де ті розкоші?.. Грицю, — до чоловіка, — чого бо ти такий у мене дурний?.. Чого бо ти ні до чого не здатний?.. Зав'язали мені голову...

І тужила довго.

Так і йшло життя. П'яне, ніби в задусі. Люди похитували головою й казали:

— Ой, глядіть, не скінчиться воно добром! Так воно не минеться!

І справді, не минулося. Трапилось так, що за старшою дочкою пішла найменша. Теж «грала на сцені», з хлопчиськом од-

ним сплуталась, пішла до сестри пиво продавати. Гуляли Васи-
леві дочки.

А одного вечора, коли люди перепились, став один із них
бити Гальку. Вона до чоловіка:

— Грицю, рятуй!.. Хіба ти не бачиш, як твою Галинку б'ють?..
Ту, що ти колись кохав!.. Ту, що ти колись жалував!..

Грицько вискочив із пляшкою в руках, підбіг до здоровен-
ного рудого чоловіка, що торсав Гальку і махнув над його го-
ловою...

Почувся хряск, пляшка дощем дрібних склянок розсипалась,
а рудий мішком став осідати на землю.

У садочку знявся крик, вереск:

— Убили, убили!.. Чоловіка вбили!..

Грицько, отямившись, сам пішов до міліції і сам віддався їй
до рук.

Недавно я був у тому селі. Іду раз вечором вулицею, назуст-
річ суне Василь, п'яний-п'яний.

— Здорові були, — кажу, — дядьку!

— А здоров, здоров, синку!.. Ну, як живеш?.. Комисарствуєш
усе?..

— Та комисарю, — кажу, — потроху.

— Ну, комисарствуй, комисарствуй!.. У тебе голова!.. Голова
у тебе!.. Я це всім кажу!..

— Дякую!.. А ви ж як?..

— Я? — і він махнув рукою, ніби на когось покликаючись. —
Я, синку, теж живу. У мене, синку, діла!.. Не так як у людей.
У мене один зять поміщик, другий комісар, третій — артист. Он
як у мене! У мене, брат, голова!.. У тебе голова, ну й у мене
голова! Так то, синку! Дай я тебе поцілую в маківку!..

Від поцілунку я ухилився.

1925 р.

У ГЛУХОМУ МІСТІ

I

На широких горбах, там, де колись починалось старе козацьке Дике Поле, тепер розташувалось місто. В стародавні часи польська шляхта збудувала тут замок, що мав стерегти запорозьк ватаги та татарські загони і не пускати їх на Брацлавщину. Не раз під мурами замку бухкали важкі гармати, гупали гаківниці, а польське лицарство та козацтво сходилось у страшному кривавому герці на шаблях. Не раз під його мурами стояли селянські натовпи, що виведені з терпцю, починали чинити свій суд і розправу над панами. Пани тоді кидали свої хутори й маєтки і тікали сюди, де й відсиджувались, аж поки не приходила допомога. Не раз вода двох степових річок червоніла кров'ю, а на валах і на полі чорною хмарою крутилось з хижим криком чорне гайвороння, виймаючи очі в убитих, що розкинувшись горілиць, дивились мертвими очима в чорне небо, засіяне зорями. Не раз по полю і на валах ходили скорботні постаті жінок і шукали серед трупу батьків, милих, чоловіків і братів! Не раз на валу стояли шибениці і палі, на яких висіли і корчилились то тіла панські, то козацькі, то мужицькі, залежно від того, чий був верх. Боротьба тоді була жорстока, а місто це було славне на всю Польщу і на всю Україну.

Але відшуміла давня боротьба. І місто поволі обернулось у мізерний повітовий центр так званого «юго-западного краю». Замок зник, мури й вали заросли садами, а натомість над містом панувала червона пожежна каланча. Місто населювали урядовці, дрібна польська шляхта, євреї і міщани. Місто жило тихо, мирно і скніло.

Жив у цьому місті здавна єврей Мошко. Мошко був не якийсь там Фішман, що теж проживав здавна тут. Мошко був бідний, а Фішман був багатий. Фішман тримав у посесії цілі панські економії, мав свого власного млина, броварню, цегельню і... Та хто знав, що мав Фішман. Одно слово, Фішман був самою багатою людиною у місті. Перед ним усі євреї уступалися. Що Фішман сказав, на тому й ставало. З усім начальством Фішман був за панібрата. Сам ісправник перший перед ним скидав шапку. Тому, що в Фішмана був капітал, що в Фішмана гроші!

Мошко такою повагою не користався. Мошко був тільки всього бідний шапошник. Хліб він їв гіркий, а його клієнтами здебільшого були такі ж бідні люди, як і він сам. Він ходив по дворах, скуповував різне старе барахло і з того потім шив шапки та кашкети. В базарні дні він виносив свій товар і ходив поміж селянськими возами. Селяни його знали і охоче купували в нього собі кашкети. Так жив Мошко.

Ранок і Мошко починає обходити знайомі двори. Місто було невелике, а коли у вас є жінка й діти, які щодня хотіли їсти, то ви могли за день вулицями обійти місто тричі.

Мошко заходить до кухні і довго стоїть коло причілка, дожидаючись, поки встануть «пани». Спитає про стан здоров'я пана, пані, дітей панських і знову чекає.

Нарешті виходить господар.

— А, Мошко!.. Здоров був!.. Ну, як діла?..

— З божої та панської ласки нічого. Учора був у пана Гурського, пан його знають, килим доручили продати!..

— Нічого килим?

— Плохенький, прошу пана.

— Та-ак!.. Оксано,—це до служниці,—там десь мої старі штани були. Знаєш, оті сірі!.. Віддай їх Мошкові!..

Мошко брав штани, довго їх обдивлявся і, нарешті, питає:

— А скільки пан за них хочуть?..

— Бери, бери!.. Потім колись порахуємось!..

Мошко йшов до другого двора, третього, четвертого, тут брав якогось старого сурдута, там просто жмут ганчір'я, ніс те все додому і потім переробляв все це на славні селянські кашкети, що їх носила ціла околиця.

Жив Мошко десь на «старому місті», у вузькому провулкові, а де саме, ніхто добре не знав з тих, кого він величав панами. Його халупка дивилась просто під кручу, де влітку воняла дохлими собаками та гнилою водою річка і труїла своїми міязмами всю вулицю. Жив і вирощував свою сім'ю.

Минали роки. Старший син Давид пішов до Якова Гольденберга, того самого, що мав найкращу кравецьку майстерню в місті, вчитись мистецтву одягати багатих людей. Другий син, Натан, кінчав школу. Дочці Розі мати вже пробувала заплітати коси, але її червоне, як полум'я волосся не давалось і вона розпатлана бігала по провулкові і наповнювала своїм сміхом похмуру хатину. Одного вечора Мошко сказав своїй жінці:

— Знаєш що, Рівю? Надумали ми з Давидом Розу віддати до гімназії!..

Рівя сплеснула руками:

— Чи ти з глуздом, чоловіче! Адже ж дочка Фішмана вчиться в гімназії! Що скажуть люди? Що скаже Фішман?

— А хай що знає, те й каже! Від того, що Роза буде в гімназії, дочці Фішмана не стане тісно. Я таки це зроблю. От побачиш!

Вечорами Мошко виходив на поріг своєї хатини, дивився на далекі сузір'я, перебирав події дня, міркував, прикидав і тихо наспівував своїх молитов. Він був задоволений і світом, і людьми, і собою.

— Хвала господеві!..

II

Життя йшло тихо й сумірно. Багатів Фішман. За Фішманом багатіло кілька менших. А Мошко жив по-старому. Давид уже добре заробляв і Мошко з Рівою уже мріяли про те, як він скоро приведе до їхньої хати молоду невістку. Натан служив у Фішмановім млині. Обидва хлопці працювали, а Роза починала різьцвітати, як запашна рожа Сіону. І Мошко, дивлячись на дітей своїх, любив пригадувати причти Соломона, наймудрішого з людей, і думав про те, що він не даремно прожив на світі і що на старість буде де йому й старій Ріві схилити голову.

Але скоро надійшли події, грізні й страшні, і Мошко закрутився в них, як скіпка в чорторії і вони занесли геть його спокій.

Почалося з війни.

Перше слово про неї сказав не хто інший, як Фішман в одну із субот у синагозі. А раз сказав Фішман, отже то була правда, отже війна, війна буде.

Це було навесні. Погалділи-погалділи євреї по школах та синагогах і замовкли. А потім місяців через півтора знову поповзла страшна чутка. Вечорами збирались євреї коло своїх халупок і жваво обговорювали події. Мошко, розчісуючи рукою свою велику руду бороду, що робила його похожим на Мойсея, говорив в невеликому колі слухачів:

— Війна — то воля божа!..

І всі чомусь вважали ті слова мудрими.

Війна почалась несподівано, тоді, коли її найменше прості й бідні люди чекали. А як почалась війна, то зараз же покликали до війська Давида.

Два тижні вчили його у рідному місті, а потім посадовили у вагон і повезли кудись далеко-далеко.

Світ великий, а людей у ньому море. От Давид у тому морі десь і втонув. Як посадовили його в вагон, як затуманілись слізьми очі в старій Ріві, так вона вже й не бачила свого Давида. Спершу від нього листи надходили, але чим далі, то все рідше, а як попав він на фронт, то й зовсім звістки припинились.

Тоді була зима.

За містом у молодому гаю, шпиталь стояв. Двічі на тиждень, туди привозили пережованих війною людей: без крові, з страшними ранами, без рук, без ніг. Ходити дивитись на них для Ріві стало потребою. Як стало тепло, то вона приходила до тину і дивилась на поранених. Її серце матері стискалося від

болю. Їй хотілося милувати, пестити ці русьві голови, як колись вона пестила кучеряву смугляву голову Давида. Адже вони так само без матерів, як і її Давид. А може він десь лежить убитий, закопаний у яму, і невідомо де, — і помер невідомо за що!..

Ріві ставало жаль себе, усіх матерів, усіх салдатів. Вона сідала над ровом і тихо довго плакала, хитаючи від розпачу головою. Часто сюди за нею приходив Мошко. Він мовчки дивився на жінку й тихо вмовляв її:

— Ша! Не гніви ти бога, Рівю! Війна — то воля божя! Захоче він, і Давид повернеться до нас живий і здоровий!..

Але, поправді кажучи, він і сам мало вірив в те, що говорив.

Усе ж таки Давид повернувся. Тільки не таким, як мріяв побачити його Мошко, як уявляла собі Рівя. Раніше то був здоровий дотепний парубок, а тепер жовтий, худий, а в очах жах застиг. Жах той він приніс звітам, з окопів.

— Як у тих! — подумала Рівя, пригадуючи поранених у шпиталю.

Чого ж не радіє Рівя поворотів сина? Чого Мошко так низько похилив свою голову? А того, що Давид плаче й примовляє:

— Каліка!.. Вічний каліка!.. Нема руки, нема ноги!..

І махає обрубком правої руки, тої, що колись тримала голку, тої, що заробляла хліб.

І було сумно в той день у хаті Мошка. Довго світилось там світло, а коли всі полягали спати, вийшов Мошко за своїм звичаєм на поріг, але не глянув на високе зоряне небо і не сказав у той вечір хвали господеві своєму. А сів він на призьбі, забився головою об стіну від мовчазного плачу. Тільки й чути було:

— Давиде, Давиде!.. Що з тобою зробили?.. Що вони з тобою зробили?

III

Притухає хоч який великий вогонь. Затягуються й гояться рани. Стає менш гострим біль.

Спершу ніяк не могли звикнути до того, що Давид каліка. От, здається, він зараз весело зарежоче і побіжить, плигаючи з кручі до річки, або заспіває веселої, як то бувало колись. Але Давид не бігав, не співав, не сміявся. Він цілими днями сидів на порозі задуманий.

А про що думав, того не могли допитатись ні батько, ні мати.

Війна точилась далі і вимагала все нових жертв. Оголошувались мобілізації, місто шумувало від потоку людей, їх муштрували, садовили в вагони і везли. Назад ніхто не повертав, хіба такі як Давид — каліки.

Надійшла черга і за Натаном. Треба йти. Тут підвівся Давид на милицях, страшний, суворий.

— Натан, — сказав він до брата, — не йди! Богом, батьком, матір'ю, нашим законом благаю: не йди! Краще пекло, краще тюрма, краще смерть, ніж війна. Тікай!..

— Куди? — спитав Натан тихо.

— Куди хочеш. Але тікай, благаю тебе, як брата, — тікай. Дивись на мене. Хіба й ти таким хочеш бути?

Але тікати не було куди. Величезна машина війни працювала точно, втрати було тяжко, схватись було майже неможливо.

І Натан пішов. Мав пройти то й же шлях, що й брат його.

Падали у безвість минулого місяці, дні, години. А над країною навис кривавий туман. Мошко, як і колись, ходив по дворах і прислухався до розмов. Розмови були різні. Мошко їх сортував, розкладав за змістом і довгими вечорами думав над ними.

Сьогодні чув у Крижанівських, — іноді ділився він думками з Давидом, — як говорили, що скоро революція буде!

Давид неймовірно хитав головою.

— А вчора, — вів далі Мошко, — у Лавренків якісь збори були. Кажуть, Дума скоро збереться. Тоді й кінець війні буде!..

— Не вірте, бо панам та багатим зараз добре, як ніколи. От хоч би й Фішман! Чим йому погано? Та йому війна хоч би й без кінця тяглася!..

Засніжила зима землю. Люди стали похмурнішими. Чекали на щось. Від Натана надходили листи, а потім одразу він чомусь перестав писати. А одної ночі, коли надворі трискотів мороз, до хати Мошка постукали. Він засвітив світло, глянув у вікно і зомлів, — там стояла поліція.

— Ей, відчиняй там скоріше!

Пішов відчиняти.

Увірвались до хати четверо поліцаїв, околочний і сам исправник.

Давид підвівся блідий з лави і тремтуче запитав:

— Що це таке? За яким правом ви?..

— Мовчать! — гаркнув околочний. — А то!..

— Але я салдат!.. Маю медаль!.. Ви повинні!..

— Плюв'ять на медаль!.. Подумаєш!..

Вмішався исправник:

— Тихше, тихше!.. Здоров був, Мошко!..

Мошко нічого не відповів на це привітання.

— Ми тут зробимо в тебе маленький трус, — сказав исправник, — а потім ще дещо розпитаємо і підемо. Тільки чур, говорити правду!.. Ну, приступимо!..

Трус нічого не дав, крім хіба кількох Натанових листів. Останні исправник забрав собі.

Исправник, видимо, почав сердитись. Лагідний його спершу тон тепер став суворим.

— Кажи, Мошко, тільки не крути: є в тебе література?

Мошко нічого не розумів.

— Ну, не корч із себе такого дурника. Нам відомо, що в тебе ховається література! Чого ж ти витріщився? Признавайся, є в тебе література?

— Їй-бо, пане, паночку!..

У хаті знявся крик, гвалт, лемент. Ісправник несамовито лаявся і тупотів ногами.

— Замовчати!..

А тоді, звертаючись до Мошка, запитав:

— Ти давно мав листа від Натана.

У Мошка кров відхлинула від серця.

— Давно.

— А де він зараз є, знаєш?

— Ні, пане, не знаю.

— Так знай... Твій Натан у тюрмі. Він бунтівник. Він пішов проти царя, переступив присягу. За це, знаєш що буває в воєнний час? Розстрілі! — роздільно, з притиском вимовив він. — І твого сина розстріляють!..

У хаті запанувала мертва зловісна тиша.

IV

Але Натана не розстріляли. Поки велось слідство, поки наводились справки, поки він сидів у тюрмі, чекаючи на суд, надходила весна. А як вона торкнула сніги на наших степах, як заговорила повінь, як засиніли на сонці могили степові, — прийшла революція. Зашумували міста й села в радісній повені:

— Воля!..

Давид радів як божевільний. Казав батькові:

— Тепер кінець війни, кінець генералам, кінець крові!..

Мошко не вірив. Він пригадував 905 рік. Тоді так само раділи люди. Казали — воля! А через три дні йому з жінкою і з дітьми довелося цілий тиждень ховатись по горіщах. У місті стояв п'яний гомін, юрби міщан, піддурених чорносотенцями, бігали вулицями, ловили євреїв, били їх, громили хати, крамнички. По школах стояв стогін. Люди плакали, молились і чекали на смерть.

Через це й не радів з революції Мошко. Краще б було так, як перед війною. Усе тихо, усе мирно, робота є і слава богу. Не треба ні війни, ні революції.

Молодь не погоджувалась. Вона шумно й весело вітала революцію і готова була кинутись за неї в бій. Життя стало таке різнобарвне, таким гостро хвилюючим.

Мошко, коли слухав тих розмов, тільки крутив головою.

— Не буде добра!.. Ой, не буде добра!..

Давид цілими днями десь пропадав. Він ходив по зборах, слухав ораторів. Радів.

— Кінець війні!..

Але про кінець ні хто не говорив. У театрі майже щодня мітинги влаштовувались, але про кінець війни і там ні хто не говорив. Навпаки, виходили адвокати, офіцери, місцеві партійні лідери і всі говорили, що війну треба вести до переможного кінця.

Давид дивувався. Хіба ще їм не надокучила війна? Хіба ще їм мало крові? Хіба вона мало забрала жертв? Хіба не скинули царя, який вів війну і не хотів миру? Чому ж не замирить?

Він нічого не розумів. Тут щось не так, — думав він сам собі. — Воля, свобода кричать, а війну покинути не можна. Яка ж тоді воля.

Одного разу Давид не витримав і після промови якогось панка, що особливо розпинався за перемогу над німцями і закликав обороняти молоду волю, який через два слова в третє говорив: «ми — соціалісти - революціонери» — Давид попрохав слова. Спонукало його до цього те, що він уперше з уст цього панка почув слово «більшовик» і те, що більшовики стоять за негайний мир, за що їх панок прозивав зрадниками батьківщини й революції і запроданцями німецького кайзера. Давид нічого не знав про політичні партії, не знав точно, хто такі соціалісти-революціонери, хто такі більшовики, хто такі кадети, але він з промови вловив одно: більшовики проти війни.

Давид за це ухопився, як потопаючий за нитку, йому ніколи не доводилось говорити перед такою силою людей і він боявся.

— Товариші!..

— Голосніше!.. — кричали із залі.

Давид напружив голос.

У залі курили, голосно балакали, перекидались окремими словами. Партер був зелений від салдатських гімнастйорок. Серед них зрідка мелькала світла жіноча блуза, піджачний костюм, блищав офіцерський погон. У той час, як салдати замовкли, інтелігенти мружили очі на цього незвичайного оратора і в них невдоволено кривились губи, — що може сказати цей каліка з таким страшним виснаженням обличчям.

— Товариші! — знову почав Давид. — Я два роки пробув на фронті в окопах! Я був колись здоровий, з руками й ногами. Таким, як ви бачите мене зараз, зробила війна. Я тепер каліка. Дивіться, що зі мною зробила війна!..

У театрі запанувала тиша. Салдати сотнями очей кололи Давида і йому ставало боляче від тих поглядів. Інтелігенція не переставала кривити уста.

— Попередній оратор говорив про війну і про те, що треба воювати до кінця. Я скажу: хто хоче бути таким як я, хто хоче бути калікою, хай воює!..

Він простяг свою руку над головами слухачів, що тепер зовсім завмерли. Він був живий протест проти війни, страшної потвори, що своїми залізними кривавими щелепами пережувала мільйони салдатів у сірих, зелених, і жовтих шинелях і труїла трупним пахном увесь світ. Її потворне обличчя визирало із-за плечей Давидових і очі вдивлялися в залю, на ці свої майбутні жертви. І по залі пройшов подих смерті.

— Тут говорилось щось про більшовиків! Тут їх лаяли за те, що вони проти війни, що вони стоять за мир! Я не знаю, хто

такі більшовики! Але вони за мир. Я теж за мир. Товариші салдати теж за мир. Значить — я більшовик! Значить — вони теж більшовики!..

І він вказав своєю рукою на салдат.

У залі знявся страшенний галас. Салдати з усіх боків кричали й ляпотили:

— Правильно!.. Геть війну!..

Ті, що були в чистих комірчиках, невдоволено й вибачливо посміхалися. Якись дами коло самої рампи репетували:

— Заберіть цього єврея!.. Він більшовик!.. Це більшовицький агент!.. Геть!.. Геть його з трибуни!..

Молоденький прапорщик підскочив до Давида і, прискаючи на нього слиною, тонко кричав:

— Ви образили честь руської революції, образили честь руської армії!.. Я вам пропоную залишити трибуну!..

Тоді підбігло кілька салдатів, відштовхнули прапорщика і гукали:

— Товаришу, просимо, просимо!.. Говоріть!..

А друга частина кричала:

— Геть його!.. Геть!.. Ми не хочемо його більше слухати!..

Але Давид і не думав більше продовжувати. Він сказав все, що думав і тепер мовчки зііз з трибуни.

І, повний задуми, пішов додому.

V

Серед літа на кілька день приїхав Натан. З першого ж слова Давид зрозумів, що брат більшовик. Він розповів йому про свою пригоду в театрі. Натан довго сміявся, і, нарешті, сказав, що треба зайнятися організацією тих, хто співчуває більшовикам, а самому Давидові вступити до партії.

Давид замотав головою.

— Він до партії не піде. Допомогати допомагатиме, а до партії не вступить.

— Чому?

— Партії потрібні здорові люди, а я каліка. Кому я потрібний?

Робота розпочалась і за кілька день Натанові пощастило збити досить міцну групу більшовиків з місцевих робітників.

Перенесли пропаганду і до казарм. Салдати заявили:

— Ми всі більшовики! — і не хотіли виступати на фронт.

Боротьба розгорялась. Боротьба ускладнялась. Поруч із більшовиками вели велику роботу українські організації, що підтримували Центральну Раду. Їхні емісари були в казармах, вони їздили по селах. Салдати почали колотись на українців і не українців. Уперше почули про Петлюру.

Давид знову був збитий з пантелику. Він писав Натанові, щоб той пояснив йому, як треба ставитись до українського

руху. Натан мовчав. Як поїхав, так жодної звістки про себе не подав.

Надходила осінь. Місто не переставало клекотіти. На селі селяни почали гнати з маєтків панів та їхніх прикажчиків.

Із фронту безладно тяглися салдати. Батьки, матері, жінки говорили:

— А хай западеться та війна!.. Сидіть удома!..

А події напірали, переганяючи одна одну.

Усі були в чеканні. Хтось мав прийти і розрубати той вузол, що зав'язався. Усе частіше й частіше виринало слово «більшовик». Його розносили скрізь. Для одних воно було символом надії й визволення, а в других викликало жагучу ненависть.

У місті творилося щось дивне. На його тихих вулицях появились старовинні жупани, оселедці, шлики. В українському курені старшини закликали ім'ям Гонти й Залізняка боронити «неньку-Україну».

Ставало гаряче під ногами.

Так прийшов Жовтень. Поки його хвилі докотилися до міста, з Києва привезли Універсал Центральної Ради, де говорилося, що від нині вся влада належить у місті їй. Удень його розліпили, а ввечері вільне козацтво розігнало раду робітничих депутатів за більшовизм.

Жеребок боротьби було кинуте. Більшовики покликали на підмогу фронтовиків. На ранок по місту забавкали рушниці. Вільні козаки не втримались і залишили місто.

Але ця перемога не була повною, бо вільні козаки, зібравши сили, повели новий наступ на місто і примусили червоних залишити його. Так розпочалася боротьба, що точилась цілих три роки.

Доля судила за ці три роки містові багато пережити і багато бачити.

Цілих п'ятнадцять переворотів!

VI

Надходила знову весна. Рік минув відтоді, як царя скинули. Чорніла земля. Чекала на хлібороба. А він «комітетив». Мітингував. Панську землю ділив.

— Тепер свобода!.. Тепер наша власть!..

Одного ранку на станцію приїхав червоний панцерник.

На панцернику Натан прибув до рідного міста. Він там був за комісара.

Усі поважні євреї, всі ті, хто мав гроші, велику власність, торгівлю, підприємства, напосілися на Мошка.

— Який ти батько?.. Твої сини всі більшовики!..

Навіть Фішман, сам поважний Фішман, і той не витримав рівноваги, і, пиймавши раз Мошка на вулиці, став умовляти його, щоб він вплинув на своїх синів, щоб ті покинули більшовиків.

Мошко випростався, хитрувато примружив очі і сказав:

— Ви краще самі з ними побалакайте. Я з ними балакав, так вони не слухають свого дурного батька!

У цей час тихо поповзла чутка:

— Німці йдуть!..

І справді, німці йшли. Поступ у них був залізний. Тихими вечорами до міста доносились далекі звуки канонади і на темному небі спалахували вогні гарматних пострілів.

Якось уночі Натан забіг додому. Був зморений і сумний. Сів на стілець, схилив стомлену голову. Навколо стояли батько, мати, Роза, брати.

— Ми сьогодні вночі залишаємо місто,— промовив він глухо.— Я одержав наказ!..

— Ти йдеш?— спитав батько.

— Так. Але ми скоро повернемось, тату, Революція переможе. Вона мусить перемогти!

Стара Ріва стала плакати.

— Ша!— цикнув на неї Мошко.— Значить, ідеш?— спитав він знову Натана.

— Іду. І хочу забрати з собою Яшу й Давида. Поїдемо, Давиде? Давид мовчав, а Яша, молодий хлопець, сказав:

— Я згодний!

— А ти, Давиде?

— Я лишаяюсь.

— Чого.

— Бо так хочу!— Натан хотів був його вмовляти, але Давид закивав рукою.— Не вмовляй. Я знаю, що роблю!

Вони вийшли на вулицю і довго про щось говорили. Нарешті Натан сказав:

— Добре. Хай буде по-твоєму!

Поїхав Натан з своїм загоном. Місто завмерло. Чекало ранку. І було воно повно тієї живої тиші, коли людей не видно, але коли вони не сплять, шарудять по своїх коробках, як миші, і напружено на щось чекають.

Ранком на конях побігли вулицями сині шлики, потім німецькі улани на золотистих ситих конях, а через годину місто заливала сіро-синя людська маса з касками на головах. Її твердий крок ніби розчавлював землю; вона вгиналась під ними. Що буде?

— Геть, геть!— кричали німці, зганяючи як отару овець, людей з пішоходів.

До кожного двора заходило по кілька чоловіка німецьких салдатів і починали систематично обшукувати і щось говорити про більшовиків.

— Нема більшовиків!.. Поїхали!..— і показували на схід.

— Більшовик— бандит. Ми за Україну!..

Сміялись, показуючи великі зуби. Потім тикали собі пучкою в рот:

— Поїсти, мовляв, дайте!..

Одні раділи:

— О, німці дадуть лад!..

— Слава тобі господи, скінчилось, нарешті. Тепер можна й зідхнути спокійно!

А в провулках, в халупах передмість стискалися кулаки від безсилля.

Давид сидів вдома. Він плювався, лаявся, коли приходила Роза і розповідала про те, що діється в місті.

Там вітали німецьких офіцерів, дарили їм квітки, в думі улаштовували для них бенкет.

Хай буде. Хай радіють.

Заснуло місто. Знову ніч. Тільки на рогах вулиць в тривожній тиші стоять люди в сіро-синій одежі і вдивляються з-під касок у пійтмю. Зі стегу іноді вітрець приносить запах прілої вогкої землі. І перед салдатом у касці виринали спогади про Померанію, рідний Райн, малювались рідні гори Гарцу. Раптом салдат випрошується, задума відлітає з його обличчя, і очі починають підозріло вдивлятись у темряву.

Він бачить неясну тінь людини. Тінь шкутильгає.

Ось вона зупинилась на хвилину біля стіни, у неї в руках щось мутно забіліло.

Крадеться тінь, і де зупиниться, там починає з тину плякат говорити. А за нею стежить друга тінь. Усе ближче до першої підходить.

— Гальт!..¹

Перша тінь хоче тікати.

— Цурик!..²

— Тррррр!.. тррррр!.. — засюрчали сюрчки.

— Бах!.. — і луна пострілу пішла порожніми вулицями.

Давид оглянувся і побачив, що був спійманий. Тоді він спокійно скинув з плечей торбу, де були проклямації, прихилився до стіни і став чекати, в той час, як двоє німців наставили на нього рушниці.

— Камраден!.. Геносен!..³ — говорив він з тихою посмішкою. — На брата рушниці наставили!..

Але німці не розуміли його і тримали свої рушниці на вісу, готові шохвилини вистрілити.

З комендатури прибїгли сині шлики. Побачили Давида і зуби навіть вишкірили.

— Більшовик?

— Більшовик.

— У-у!.. — замахнувся один, але німець одвів його руку і показав на ногу Давида.

— В комендатуру!..

¹ Гальт (Halt)! — стій!

² Цурик (Zurück) — назад!

³ Камраден! Геносен! (Kameraden! Genossen!) — Товариші!

Через двадцять хвилин Давида вели вулицями за місто. Він знав, куди його ведуть і був спокійний. Він виконав своє завдання. Він умирає, як салдат революції.

За містом вал давній, ще, кажуть, турки насипали. Отут і смерть Давидова.

Коротка команда, сухі постріли... Люди пішли, а Давид лишився лежати на ніжній зеленій траві.

Рожевіло небо. Займався новий день.

VII

І знову потекли дні. У Мошка з того дня, як поховав Давида, замість серця ніби вуглина стала в середині.

Пекла.

Але він мовчав. Він умів мовчати. Він тільки прислухався, що говорили інші. А інші лаяли більшовиків і пророкували їм скору загибель.

Загибель більшовиків не приходила. Москва продовжувала кресати блискавиці революції і з півночі на південь ішли червоні.

Бо розвалилась така міцна, здавалось, імперія кайзера, Австрія роздерлась на свої складові частини. Увесь світ захитався і мав завалитись.

На Україні вирувала революція. Полетів гетьман, але натовість вискочила Директорія.

Директорія, директорія,
А де ж твоя територія?..

Бо з півночі непереможно наступали червоні.

Не вірили. Зухвало говорили, що не буде ніколи червоних на Україні.

Писали:

— Геть москалів!.. Геть кацапів!.. Селяни, на вас ідуть латиші й китайці, щоб забрати ваш хліб і вашу худобу!.. Через національність до соціалізму!..

Чиясь невловима рука щодня розліпляла по місту проклямації. На передмісті засідав запальний ревком.

Проклямації твердили одно:

— Скоро будуть!..

Одні чекали з надією. Другі в розпачу говорили про поляків, добровольців, французів, негрів, англійців.

Ні хто ні чого певно не знав. Знала тільки та рука, що розліплювала відозви, що вела агітацію в полках, що направляла червоний потік.

І піднімались червоні заграви над селами від пожеж панських економій, забирали мобілізовані Директорією зброю і йшли у червоні загони.

— Пане полковнику, — допитувалась красуня Ріта в полковника Голуба, що командував директоріяньськими силами, — коли ж прийдуть ваші французи?

— Я маю певну звістку, панно, що вони вже наближаються до Жмеринки. З ними їде дванадцять танків!

— Фі, як вони, пане полковнику, ті ваші французи поволі посуваються. Що вони коло Жмеринки, про це я чула тиждень тому від вас. А більшовики не чекають і вже забрали Київ.

— Танки — це добре! — прицмокував Фішман. — Значить тоді в нас не буде більшовиків!

— Як бога кохам! — говорив Голуб, чомусь переходячи на польську мову. — Ні в якому разі!.. Наше військо розпочало вже контр-наступ!..

— Ви прекрасні, полковнику! — говорила Ріта і так поводи́ла своїми красивими раменами, що в пана полковника аж в очах туманіло, а поза плечима приски сипались.

У цей момент на станції, у вагоні отамана дивізії, відбувався суд над молодим євреєм, що його затримали разом з іншими пасажирами як підозрілого. Власне, у суддів не було ніяких доказів проти нього, проте всі чомусь вирішили, що це червоний розвідчик.

— Ну, як панове?

Один красномовно показав рукою.

— Воно то так. Тільки ж, панове, треба, щоб щито крито. А то кричать, що ми багато розстрілюємо. Наказ отамана — без шуму!

— А, це можна!

Пострілу у порожньому вагоні ніхто не чув. Тільки на ранок побачили мертвого з запискою «більшовик». Було наказано викинути його на сніг.

Уночі люди забрали трупа і передали Мошкові, що знайшли його сина Якова вбитого.

Мошко не заплакав, не струхнувся, нікому нічого не сказав.

Він тільки вночі щось довго шепотів, а вуглина в середині розпалювала ще дужче, пекла й корчила його

VIII

На другу весну рано червона влада знову прийшла. Місто заняла дивізія, що в ній за комісара був Натан. Штаб дивізії містився в будинку Фішмана.

Звідси починається приятелювання Ріти з Розою.

У Мошка з сином була розмова, після якої Натан більше не ходив до батька і батько до сина. Мошко сказав Натанові:

— Давид і Яша загинули... Може й тебе те ж чекає. Але я буду жити так, як і раніше, бо мені треба договарувати менших.

Натан:

— Мої брати загинули за революцію, я хочу бути гідний їх. І хочу, щоб і менші брати й сестри були теж такими, як і вони.

Мошко:

— Ти хочеш віддати їх революції? Але як я, як мати? Що з нами буде? Ми вже старі!

Натан шорстко:

— Усе старе засуджене на смерть!

Мошко довго думав. Нарешті видувив ледве чутно:

— Але нас цькують!.. Тебе вважають за злодія!.. І мені не можна тепер ходити до синагоги!..

Натан:

— Хай вважають!.. Питання, тільки хто?

Мошко:

— Ви можете загинути. А тебе вб'ють, як убили твоїх братів.

Натан:

— Революція буде жити!

Ріта розпитувала Розу про Натана. Який він, що він?

Роза казала, що Натан хоробрий, що Натан розумний, що Натан добрий.

— Але ж він більшовик! — скрикувала Ріта.

— Ну то що з того, що більшовик. Хіба більшовик не може бути добрим?

— Ні, я не люблю вашого Натана. Безнадійна його справа, бо все одно більшовики загинуть. Проти них у весь світ!

— Вони завоюють його! — палко відповідала Роза.

Дивізія пішла далі до моря. А до міста одного ранку банда вдерлася. Сил у червоних було мало і вони примушені були відійти. Отаман тоді сказав своїм хлопцям:

— Гуляй!.. — і хлопці почали гуляти.

А сам відібрав п'ять найкращих і повів за собою.

Фішман, коли побачив їх із вікна у себе на подвір'ї, то зблід, але рятунку не було і він вийшов назустріч.

— Здорові були, пане Фішмане!

Фішман замаскував своє здивування і відповів, удаючи з себе спокійного:

— Доброго здоров'я, пане полковнику!

— Пам'ятаючи вашу гостинність, я вирішив вам першому зробити візиту, — сказав Голуб. — Чого ж ви не просите нас до хати? Не подобаються, хіба, гості чи що? Колись ви були до мене приязніші!

— Прошу!

— Ви нам зготуйте якусь там закуску. Давно вже не доводилось бути у культурному товаристві!

Пан Фішман, пані Фішманова і наймичка засуетились.

— Зараз, зараз, пане полковнику!

— А де панна Ріта?

— Вона, вона!.. Її немає!..

— Я хочу, щоб тут була Ріта!

Фішман пошепотів з жінкою.

— Зараз, пане полковнику, покличу!

Ріта сиділа з Розою у себе в кімнаті і розмовляла.

— Там до нас прийшов у гості пан Голуб, — побілілі уста Фішманові всміхалися, — прохав тебе вийти до нього!

— Що?.. Голуб?.. Звідки?.. Я не хочу!..

— Ти мусиш! Я прошу тебе!..

Ріта подивилась на батька.

— Добре... коли так... я йду!

Вона гордовито підвелася:

— Ходім, Розо!

— Може мені не треба?

— Ідіть, ідіть, Розо, — ласкаво попрохав Фішман, — треба його вкоськати!

— Ріта з порогу привітно:

А, пане полковнику, чи надовго до нас?

— А як ви думаєте? Га?

— Я думаю, що надовго.

— О, ні!.. Ми так, по-козацькому, — погуляємо і в лісі!

Голуб говорив з Рітою про дурниці, зрідка зиркаючи на Розу. Чоло його хмурилось, а очі хижо поблискували.

Коли встали, то Голуб сказав:

— Дякую. А тепер, Ріто, вдягайтесь. Ви підете з нами!

— Я? — Ріта обернулась до нього. — З чого це ви взяли? Я й не подумаю цього зробити!

— І подруга ваша піде.

— Ви цього не зробите, пане полковнику!

А в самої серце трипоче від ляку.

— Я сказав і так буде. Коли не хочете добром, я покличу своїх хлопців і тоді!..

— Що тоді?

— ...Сами знаєте, що! — сказав, ніби придушив важким каменем.

Тут виступив сам пан Фішман.

— Пане полковнику, — сказав ввічливо, — прошу на пару слів!.. Прошу до другої кімнати!.. На хвилинку!..

Коли за ним зачинились двері, пан Фішман сказав:

— Скільки хочете?

— За що?

— За Ріту!..

Голуб:

— Я хочу Ріту!

— Нащо вам Ріта? Хіба мало інших хороших дівчат? Ну й жартівник ви, пане полковнику! Я знаю, що вам не Ріта потрібна!

— Ні, я хочу Ріту!

— Візьміть краще Розу. Це та дівчина, що з нею разом сиділа. Може погана, скажете? А до того ж ще й сестра більшовицького комісара!.. — і Фішман улесливо засміявся. — А Ріта в мене одна!.. Вам же все одно!.. Ну, так як? Згода?

Голуб вагався. Потім сказав:

— Гаразд, давайте сто тисяч!..

Фішман нахилився, щоб дістати гроші, а коли підвівся, то зустрівся з холодною крицею револьвера.

— Гроші на стіл!..

— Це нечесно з вашого боку, пане полковнику! — сказав спокійно Фішман. — Проти умови!..

Раптом двері з силою відчинились і до кімнати вбіг підручний Голуба.

— Пане отамане, від станції наступають більшовики! Уже перейшли місток... Наші відходять!..

Голуб метнувся по хаті. Побачивши гроші, розсипані по підлозі й по столу, він скоро зібрав їх, потім навів на Фішмана револьвера і постріл розлігся по будинку.

Ріта кинулась до батька, але Голуб перестрів.

— Бери дівчат! — гукнув до своїх.

Стрілянина наближалась. Із гомінким цокотом бились об брук кулі. Одна попала у вікно і шибка з легким дзвоном посипалась на підлогу.

Дівчат поволокли. Ріта впилась зубами в руку Голуба і коли той од несподіванки ослаб, вона рвонулася щосили й побігла садом.

Роза кинулась у другий бік, але її наздогнала куля. Вона здивовано зупинилась і як підкошена трава тихо схилилась до землі.

...Увечері Ріта плакала на колінах перед Мошком і говорила:

— У вас була Роза... Тепер її немає... Тепер я вам буду за дочку!..

Мошко гладив її холодною рукою по голові, а сам дивився порожніми очима кудись у далечінь...

IX

Цю історію розповів мені приятель, коли ми одного разу сиділи на великій вузловій станції і чекали на потяг. Він, розказавши про смерть Рози, довго мовчав, замислившись. Але мені кортіло дізнатися кінця історії і тому я наважився спитати:

— А чим же скінчила Ріта?

— Ах, да! Я вам не показав кінця!.. Так от, розумієте, після смерти Рози, Ріта зовсім перемінилася. Може цьому й трудно повірити, але це так. А скінчила Ріта так!..

Восени місто заняли денікінці. Зараз же запрацювала біла контр-розвідка. Розстрілювала, не розбираючись.

Місто жило в постійному страху, ні хто не був гарантований від того, що його вночі не заберуть і на ранок не розстріляють на старому глинищі.

У ці дні був заарештований підпільний ревком. Серед заарештованих була й Ріта. Їх судили і присудили до розстрілу.

Потім розповідали, що Ріта могла врятуватись, бо Фішман давав двісті тисяч викупу за свою дочку, але вона поставила умовою звільнити всіх. На це не погодились і всі вони загинули!..

В цей момент до перону під'їхав швидкий поїзд, що йшов від польського кордону. Паротяг важко відсапувався парою після скаженого бігу. Ми повернулись до дверей і з цікавістю оглядали кількох пасажирів, що увійшли до залі.

Раптом мій приятель зупинив свій погляд на солідному добродієві, що був у гарному закордонному одязі; його супроводила красива дама, а за ними носії ніс кілька валіз жовтої шкіри.

Приятель провів їх уважним поглядом аж до столика, де вони сіли і до мене донеслися слова, сказані скоріше до самого себе:

— Ні, це неможливо, це просто примерещилось мені!—і він почав колотити ложечкою чай.

— Я чекаю на кінець історії! — нагадав я йому.

— Ах, я й забув! Вибачте! Так от!.. — тут він підвівся з місця і вбачливо сказав: — Пробачте, але я мушу на кілька хвилин відвхнутись. Ви тут зачекайте на мене! — і він зник.

Я розгорнув газету і почав читати. Коли це в залі почувся чийсь енергійний голос, що гаряче протестував по-польському.

Я поклав газету і став прислухатись.

— Ваші документи? — питав агент ДПУ, звертаючись до добродія.

— Прошу.

Агент уважно перечитав їх, потім поклав до себе в кишеню і владним голосом наказав:

— Прошу вас і вашу даму слідувати за мною!

— Але ви не маєте права!..

— Це ми потім вяснимо. А покищо йдіть за мною!

Добродій низив плечима й пішов.

— Якись, видно, пачкарі! — подумав я і знову взявся за газету.

Мого приятеля не було, а тим часом з хвилини на хвилину мав прибути мій поїзд.

Поїзд прийшов. Я ще підождав хвилин із п'ять і вирішив іти сідати.

Ударило вже два дзвінки, коли в купе до мене вскочив захеканий приятель.

— Ну, всього кращого! — потиснув він мені руку. — Доречі, я вам так і не доказав історії. Так от її кінець: тількищо заарештували Голуба!..

1924 р.

МІСТ „НЕРУБАНА ГРЕБЛЯ“

Була чорна південна ніч. Недалеко десь хлюпотіло море. Небо мерехтіло великими зорями. Було тихо. Ні один звук не порушував ночі. Невеликий курорт давно спав. Зрідка з гір долітав подих легкого вітру; у ньому було чути запах гарячого степу. Вітрові відповідав тихий шелест дерев та лагідний шум моря. Чорними колонами стояли внізу кіпариси. А далі великанськими сілуетами підносились гори.

На балконі сиділи трое і розмовляли. До мого вікна доносилося кожне слово з їхньої розмови. Невидимий оповідач говорив:

— ...Це було в дев'ятнадцятому році. Я тоді працював на Україні. Працювати доводилось у виключних умовах, бо навколо було повно банд, наші сільські організації були кволі, а до того ще й сиділи в глибокому запіллі. Бандити опанували цілі райони, і тих, кого викривали у співчутті до радянської влади, після невимовних тортур, убивали. Щодня приходили звістки про все нові й нові жертви.

„Ми були майже безсилі проти банд. Частини Червоної армії були заняті на фронтах, а в нашому розпорядженні був усього лише один батальйон, та й то не зовсім надійний. Уся наша надія була на невеликий загін комунарів.

„Ночами ми не спали. Усі, хто тільки міг тримати рушницю, були озброєні і ставали вночі на варту. Ми мали відомості, що бандити готують нічний напад на місто. Цього нападу можна було чекати щохвилини і ми розуміли, що будьякого серйозного опору ми не в силі дати. Нарешті нам пощастило переконати червоне командування надіслати до нас бронепоезд для охорони станції та колії, бо коли б бандити захопили її, то це б дуже зле відбилось на наших фронтах. Бронепотяг прибув і ми зідхнули вільніше.

„Очевидно бандити це врахували і постановили більше не гаятись. Банда лісом підійшла до самого міста, зняла нашу сонну заставу і почала широким півколом, без єдиного пострілу, наступати. Але тут бандити наткнулись на наших вартових, що відкрили на них вогонь. Розпочався один із тих вуличних боїв, що на них так багата історія громадянської війни на Україні.

„Ми стягли до центру наші невеличкі сили і повільно почали відходити до станції. Місто було майже все в руках бандитів і до нас доносились їхні радісні вигуки. У багатьох з нас були там родини і ми з холодом на серці думали про їхню участь.

„Бандити, певні своїй перемогі, густими лавами сунули до станції. Але коли вони вийшли на широкий майдан, то попали під перехресний вогонь наших кулеметів та комунарів, що розсипались по міщанських садах та городах, а бронепоезд зі свого боку відкрив на них гарматний вогонь. Банда ще деякий час наступала, але коли над нею стала густо рватися шрапнель, а наші кулемети робили страшне спустошення в їхніх лавах, вони захитались, не витримали і почали безладно тікати в поле. Огонь перенесли туди, гарматні набой в передранковому світлі рвалися білими пухнотами хмарками,—банда зовсім замішалась, розсипалась і безтямно почала тікати до лісу.

„Наскок був відбитий. Але ми не були певні, що він не повториться. Тому то на військовій нараді було ухвалено від пасивної оборони перейти до наступу і постаратися знищити банду зовсім. Удень до нас на підмогу прибув червоний загін при кількох кулеметах та двох гарматах. Його ми вирішили післати на повіт у містечко Терни, де, як нам відомо було, містилась штаб-квартира бандитів. Цим червоним загonom мав командувати товариш Сорочан.

„Другому загону, що складався з частини команди бронепоезда та комунарів, було наказано пересуватися в напрямку до с. Варварівки і тиснути банду на т. Сорочана. У Варварівці ми мусіли зупинитись і чекати на дальші розпорядження нашого штабу. Я попав до цього загону.

„Вирушили ми через дві години. День був погожий, парувала земля. На ланах стояли буйні хліба,—такого врожаю люди ще не пам'ятали. Ми швидко просуvalися вперед, увесь час чекаючи на якусь засідку або несподіваний напад. У Варварівку прийшли надвечір і без усяких пригод, обшукавши добре всі околиці. Бандитів ніде не було, ніби вимерли. Наших досвідчених бойців це трохи непокоїло і вони тільки похитували головами. Село нас зустріло хмуро, непривітно і навіть не ховало цього; проте, нам пощастило довідатися, що банда пішла в напрямку Піковецького лісу.

„Ми швидко обрали позицію на випадок нападу; на церковній бані та попівських коморах, що стояли край села, поставили кулемети і стали чекати ночі.

„Тут до нашого штабу крадькома прийшов один із місцевих бідняків, один із тих, що в ті часи робили нам неоціненні послуги, даючи відомості першорядної ваги. Він нам сказав, що досить велика банда пройшла за кілька годин перед нами через село, бандити говорили селянам, що за ними йдуть китайці, яким видано наказа палити села і вбивати всіх до ноги; цим, мовляв, пояснюється і стриманість до нас селян.

„Коли вже смеркло, до нас приєднався невеликий кінний загін і привіз наказ із штабу. В наказі було сказано, що до міста прибуває ще один батальйон; наше завдання — до ранку стояти на місці, а на випадок нападу, тримати Варварівку за всяку ціну. Разом із тим сьогодні ж зв'язатися з товаришем Сорочаном і ранком розпочати наступ на Піковецький ліс із боку Варварівки, батальйон поведе наступ у напрямку села Діброви та Кам'янки, а т. Сорочан — у спину банді шляхом із Тернів. Треба, щоб до дванадцятої години дня частини були на місці!“

Оповідач на хвилину замовк і вогник його цигарки кілька разів тремтливо спалахнув у темряві. Море не переставало тихо хлопотіти, ніби лащилось до берегів. Гори темними гробами підносились з обох боків затоки. На невеличкому маякові то білим, то зеленим огнем спалахував прожектор і клав довгий сніп проміння на спокійне море. Пролетів вітер і безсило почепився на темних кіпарисах.

„Перед нами, — розпочав знову оповідач, — повстало питання, кого послати до Сорочана. Ми були певні, що банда сотнями очей стежить за нами і відзначає кожен наш крок. Тому то й вийти кому б то не було з села непомітно було важко. Тут хтось сказав:

„— Стривайте! А про Юрка ми й забули!

„Юрко був одинадцятилітній хлопчик без батька й без матері. Два роки тому він приєднався до одного нашого червоногвардійського загону і з того часу вже більше не розлучався з військом. Юрко був це спритний веселий хлопчина, хитруватий дитячою хитрістю, проте, у нього билось серце хороброго. Не раз йому доручалися ризиковані справи і він завжди їх виконував блискуче.

„Наш командир, т. Заверюха, трохи подумавши, сказав:

„— А й правда!.. Цієї справи нікому доручити, крім Юрка! Ану покличте но його!..

„Побігли по Юрка. Найшли його під возом з набоями, де він, обнявши свого карабіна, солодко спав. Його розбудили, але коли привели до штабу, то сон сліпив йому очі. Та тільки командир почав говорити, чого від нього вимагають, як очі йому загорілися вогниками і він увесь обернувся в слух.

„Правду кажучи, справа була досить ризикована. Ми знали з досвіду, що на дорогах бандити понаставляли засідки і тому небезпека попастись їм до рук була дуже велика. Це й було сказано Юркові.

„Юрко обвів нас всіх блискучими очима й відповів:

„— Коли треба, я піду!..

„Написали наказ Сорочанові й передали його Юркові. Потім ми всі гуртом провели його до наших чат. Там, під міжним мерехтінням зорь ми, п'ятеро дорослих людей, що бували в бувальцях і бачили дещо такого, від чого холола кров

у жилах, мовчки стиснули руку цьому маленькому салдатові революції.

— Гляди ж, Юрку, стережись!.. Будь обережний!..

— Знаю... не первина!..

Між нами й цим безрідним хлопчиком у цей момент не почувалось жодної різниці. Він нам був рівний, він був нам братом і товаришом по зброї.

Юрко востаннє махнув рукою. Потім щось зашаруділо по землі і він зник. І знову чорна тиша вкрила поле. Ми мовчки повернули назад, тільки на порозі т. Заверюха трохи схвилювано сказав:

— А чи не помилились ми, піславши Юрка? Попадеться хлопчисько до їхніх рук, загине!..

— Не попадеться!.. А попадеться, то викрутиться!..

Оповідач замовк, ніби вагаючись, чи розповідати далі. Три червоні вогники так само як і раніше, жевріли на балконах і було помітно, що кожний з трьох людей в цю хвилину думав про маленького хлопчика, що серед ночі біг із важливим наказом.

Нарешті один промовив:

— Ну, чим же скінчилось?

— Чим скінчилось? — перепитав оповідач. Тим, що ми більше Юрка не бачили живого! — сказав він глухо.

— Значить, попався?

— Виходить, щось попався. Я собі уявляю, як то воно було, бо потім вів слідство в цій справі. Юрко біг край дороги босими ногами, то ховаючись, то припадаючи до землі, то знову підводячись. Ніде не шелесне. Але було одне небезпечне місце, що звалось „Нерубана Гребля“. Це був невеличкий лісок на болоті; вузьку протоку перетинала гребля з містком. Поминути того містка ніяк не можна було, хіба тільки дати кругу цілих десять кілометрів. Ми вказували Юркові на це місце і радили йому, що коли він щось помітить небезпечного, то хай обійде місток. Тепер уявіть собі картину. Тихої ночі хлопчисько підкрадається до містка. У нього наказ, що його треба на ранок доставити на місце. І він вирішає ризикнути. Підійшовши до містка якомога ближче, він лягає на живота і довго лежить, вслухаючись. Нічого підозрілого, ніякого руху. Але нічна тиша непевна, бо якби Юрко міг бачити через місток, то він би помітив на протилежному кінці греблі теж постать, що так само, як і він, лежала на животі і сторожко вдивлялася в ніч. Юрко цього не помітив і це його згубило.

Оповідач знову замовк і почав запалювати нову цигарку. Скоро́ до мене донісся його голос:

— Щоб ви стали робити на його місці? Напевно б, почали обережно прокрадатись через місток. Те ж саме, очевидно, робив і Юрко. Раптом оклик:

— Хто йде?

Хлопець завмирає на секунду, потім схоплюється і стрімголов бежить вперед.

„— Стій, стій! — несеться йому назустріч.

Але він не слухає і біжить чим дуж. Ось уже він поминув місток, ось уже його ноги на дорозі. Тоді почулись постріли — один, два, три. Щось боляче вкололо Юрка в ногу і він сторч головою котиться на землю.

Але і в цей момент він не губиться і ковтає наказа, щоб він не дістався до рук бандитам.

Хтось підбігає до хлопця. Він застиг.

Його оточили бандити. Засвітили сірника і один із них вилаявся:

„— Я це щеня знаю!.. Це з їхнього полка!.. Ну, ти вставай! — і дав Юркові під бік.

Один з бандитів підняв був уже люфу, щоб розбити йому голову, як другий сказав:

„— Стривайте, так не можна. Треба його показати „батькові“. Може хлопець якісь відомості несе важливі!

Ухопили за руки і поволокли униз, у балку, де було село. Розбудили отамана. Той, розібравшись, в чому справа, сказав Юркові:

„— Як розкажеш нам усе, то живий будеш. А ні, то!.. — і помахав наганом перед самим носом.

Юрко мовчав. Йому боліла нога і кров струмком стікала на підлогу.

„— Так скажеш?

„— Ні, не скажу!..

„— Всипать йому шомполів!..

Всипали і знову поставили перед отаманові очі.

„— Ну, тепер скажеш?

„— Ні, не скажу!..

Хлопця клали кілька разів і били, але за кожним разом він говорив одне:

„— Ні, не скажу!..

„— Видно, ми ні чорта не доб'ємося від нього! — сказав на-решті отаман. — Виведіть його на міст і там прикончіть!

Юрка поволокли. На сході вже показалась тоненька біла смуга. Сірив ранок. Незграбно-вимальовувались купи дерев. Від-кілясь іздалеку прилетів і ліг ранішній вітрець.

Юрка поставили під старезною вербою, прив'язали, і троє навели на нього свої одрізи.

Юрко глянув навколо, на новий день, що тільки но наро-джувався, і по його змученому й скривавленому обличчю розли-лась посмішка, він щось згадав і гукнув:

„— Хай живе комуна!..

Гуркіт пострілів укryw його слова...

Після довгої павзи оповідач сказав:

— Операція наша проти банди була проведена прекрасно, хоч товариш Сорочан і не одержав нашого наказу. Узnavши, що в нього не було Юрка, наші зараз же кинулись його шукати по всіх дорогах. Найшли його під тією ж самою вербою на «Нерубаній Греблі», порубаного і скатованого.

„Схилились голови старих бойців, укрили вони тіло свого маленького мужнього товариша червоним кумачем і поховали тут же недалеко на горбі.

„З того часу околиці села в день Першого Травня ідуть до могили безрідного хлопчика, хлопчика-революціонера, на уклін. З того дня дівчата щоріку прикрашають його могилу вінками із м'яти та польових квіток. З того дня ім'я хлопчика, що помер за революцію, живе в серцях підростаючої тамтешньої молоді.

„Над могилою ж висить дощечка, на якій можна прочитати напівстертий напис, що його писала невідома рука.

„—Кожний, хто йде мимо цієї могили, хай схилить голову перед пам'яттю славного й мужнього комунара Юрка, одинадцяти років. У ньому билосся серце революціонера і він віддав його й життя за Революцію, що його усиновила. Хай його приклад запалює вогонь у серцях всіх відважних! Хай живе Революція!“

1926 р.

ЕПІЗОД ДЕВ'ЯТНАДЦЯТОГО РОКУ

...Катря вийшла на ганок, ухопила порожні відра і швидко побігла до криниці, що стояла через дорогу, де починалось поле.

Був ранок. Сонце ще десь ховалось за далекими шпильями, тільки небо палало великим полум'ям. Росяні жита стояли нерухомі. Сюрчали й пересвистувались перепели.

Над степом лягла не то імла, не то туман.

Спокій.

Катря поставила повні відра на цямрину і на мить бездумно задивилась на далекі поля. Село спало. Пил припав росю. Не було ні звуку, ні подиху, ні шелесту.

Вона вже хотіла йти, коли по дорозі, що губилась в житах, почула кінський топіт. Вона зупинилась, під впливом якоїсь невиразної цікавості. Через хвилину виткнулись три вершники.

Два з них зупинилися край поля, вдивляючись в село, а третій чвалом полетів просто до неї.

Катря спокійно чекала, поки він під'їде; на її припухлих від сну устах бігала молода посмішка.

Вершник раптово осадив свого коня. Катря встигла побачити, що в нього гарне довгасте біляве обличчя, блакитні очі, з-під кашкета буйно вибивались русі кучері. Штани й гімнастюрка були пом'яті і в поросі. В усій його постаті була помітна велика втома.

Вершник зіскочив з коня і клишоного пішов до колодзя, не випускаючи з рук поводя.

— Здорова була!

— Здорові!

— Дай води напитись!

— Пийте!

Він нахилився і довго пив, а Катря уважно дивилась, як у нього на шиї рухались жовна. Коли скінчив пити, то витер губи рукавом і спитав:

— Ти з цього села?

— Еге ж.

— А де твоя хата?

— А ондечки четверта звідси. Бачите, з синіми віконницями.

— А як тебе звуть?

— Катря.

Вершник уважно й глибоко подивився їй у вічі, ніби хотів тим поглядом узнати найпотайніші її помисли. Потім відвернувся і недбало байдужим голосом запитав:

— Скажи, Катре, у вас на селі нікого немає?

Катря незрозуміло подивилася на нього.

— Салдатів у вас немає ніяких.

— Немає.

— І не було?

— І не було.

Тоді вершник повернувся і поставив ногу на стремено. Кінь крутнувся під ним. Нахилившись з коня до самого обличчя Катриного, він черство й роздільно сказав:

— От що, Катре! Про те, що ти нас бачила, нікому й слова!.. Розумієш?.. Нікому й слова!.. Прощай!..

І він поїхав до своїх двох товаришів, що продовжували стояти на тому ж місті, де вони зупинились.

Старший махнув рукою, вони повернули назад і скоро сховались у високих житах.

Сходило сонце.

... Опівдні над шляхом з'явилась хмара пилу. Потім показала-ся колона війська. Катря стояла за ворітьми і побачила, що на чолі колони їхав той самий вершник, що з ним вона ранком розмовляла біля колодязя. Він глянув на неї і їй здалося, що він непомітно посміхнувся. Той сміх чомусь вжалив їй в саме серце. Їй стало весело і хотілося співати пісень.

Колона пройшла до річки, де був перекинутий через неї місток. За якусь годину там вирости свіжі заводи. Гармати стали у верболізі на леваді. Кулемети сховались по городах, та в осоці понад берегом.

Селяни заганяли худобу до хлівів та загород, ховали свої кращі речі. Дехто поглядав на високі шпилі протилежного берега.

У селі були червоні.

З-за шпилів мали з'явитись білі.

У селі мав бути бій. Ось чому все припишло, неначе перед грозою.

... Непорушне повітря розрізав сердитий різкий сталевий звук:

— Бум-м-м!..

Стріляла гармата червоних на вершників, що показалися далеко на полі. Набій прорізав невидиму дугу і розірвався в блакитному небі маленькою пухнатою хмаркою. Долетів притишений розрив:

— Тах!..

Їй відповіла друга:

— Бум-м-м!..

І знову в небі показала-ся меленька біла хмарка, що довго пливла в блакитному повітрі.

Далі заговорили:

— Бум-м-м!..

— Бум-м-м!..

Вершники зникли. На якийсь час замовкло.

Потім десь із-за гори, що від нього розсідалась земля почувся страшний грім:

— Трах-трах-трах-а-ах!..

— Бум-м-м!..

В повітрі вищало, рвалось, гуло. З землі піднімались стовпи диму й пилу. Коли набой падали у річку, то здіймались високі фонтани води, що розсипались на сотні веселок. Із прозорого повітря стало жовтим, широкий простір ланів посмутнів.

Тільки жита стояли нерухомі. Та сонце пливло байдуже по небі.

До гарматної стрілянини приєднались рушниці, потім кулемети. Гармати рикали залізним риком, кулемети гавкали як злі хорти на ланцюгах, а рушниці розсипали по житові горох своїх пострілів.

Так тривало кілька годин.

А коли сонце почало сідати за обрій, коли широке поле зачервоніло ніжною фарбою вечора, тоді з-за шпилів показались густі лави білих і з страшним криком кинулись на червоних. Кілька хвилин не можна було розібрати, чий буде верх. Але ось червоні похитнулись і білі на їхніх плечах увірвалися в село. Коло мосту ще з півгодини тривала жорстока сутичка. Потім бородатий крзак з обличчям опрішка підскочив до останнього кулеметчика, що не переставав стріляти і полоснув його шаблею.

Кулемет замовк.

Над полем ліг синій літній вечір.

...Катря боязко виглянула з льоху і прислухалась.

— Ідїть, уже все стихло! — гукнула вона вниз до батька й матері.

Вона оббігла обору,—все було на місті, нічого не пошкоджено. Повернувшись до хати, вона застала старих, що сиділи за столом, не засвічуючи світла. Батько мовчав. Мати важко зідхала. Катря теж мовчки сіла на лаву й замислилась. Вона думала про голубоокого вранішнього свого гостя, що давала йому біля кри-ниці води напитись. Чи живий? Чи здоровий?

Із шумом відчинилась хвіртка і на ганкові почувись важкі кроки.

— Ой, козаки йдуть! — метнулась стара по хаті.

Двері з тиском відлетіли і на порозі стали три постаті. Одна з них засвітила сірника. На мить показалися п'яні обличчя, руді вуса, широкі з червоним кашкети.

То були переможці.

— Е, та тут баби є! — сказав один із них.

Другий підійшов до Катрі.

— Ну, молодка, ходім!..

Катря злякано посунулась в куток.

— Відчепіться!.. Чого вам треба від мене?..

Козак ухопив її і з силою рвонув із лави.

— Тато, рятуйте!..

Старий кинувся між нею й ним. Розлігся крик. Потім щось тупо впало на долівку. Катрю напівпритомну схопили дві дужих руки. Вона впала і на неї навалилось щось важке й страшне.

...Катря прокинулась рід тупого болю у всьому тілі. Хвилину прислухалася до мертвої тиші. Сінешні двері були відчинені і в їхній отвір було видно шматок темного високого неба. На порозі вона побачила незграбно розкинуту чиясь постать і підповзла до неї. То був батько. Вона лапнула його за голову і на пучках відчула щось липке. Катря здригнулась. Кров. Тримаячись за причілок, вона підвелася. Так стояла, може, хвилину, може годину. Далі сповзла з ганку і неначе п'яна, спотикаючися й падаючи, пішла на город, чому й сама не знала. В голові дзвеніло. В крижах відчувалась нестерпна біль. Вона йшла, поки зовсім знесилена, не впала коло кущів порічок. Темна пелена застелила їй очі.

Очуняла вона від почуття холоду. Коли відкрила очі, то небо вже поблідло і на сході боязко народжувався день. Біль трохи ущух. Катря звелась на ноги і стала пригадувати, як вона сюди попала. У голові все ще їй крутилось. Раптом її погляд зупинився на куцах. Там лежав чоловік у військовому одязі. Вона обережно підійшла до нього й одразу ж пізнала по кучерях молодого червоного командира. Спершу дивилась на нього тупо, потім по її обличчю пробігла посмішка, бо чоловік ворухнувся, і слабо застогнав. — „Живий!“ — прошепотіла вона.

До неї швидко повернулись сили. Вона пішла до клуні, взяла кілька в'язок соломи і однесла до льоху, де вистелила цілий куток. Потім повернувшись до пораненого і з неймовірними труднощами, надриваючися від натуги, кілька разів відпочиваючи, перетягла його до льоху. Там при слабому світлі каганця роздягла його, оглянула й перев'язала рану. Коли зробила це, то впала поруч нього і заснула.

...Червоні пішли. Білі за ними. Село поволі заспокоїлось і життя увиходило в свою звичайну колію. Катря поховала своїх старих і працювала сама на господарстві. Чоловіка в неї не було, загинув десь у німецькому полоні і тепер уся її ніжність, уся її любов перенеслась на врятованого нею пораненого. Рана була хоч і тяжка, але не смертельна і молодий організм перемагав. Скоро Катря побачила, що її Степан видужує.

Тихими зоряними ночами він вилазив із льоху і дихав свіжим вільним повітрям. Під коморою або повіткою, де він і Катря цілими годинами сиділи, Степан розповідав своїй несподіваній подрузі про себе, про багатих та бідних, про революцію, про

криваву й тяжку боротьбу з панами та про те, яке щасливе життя настане тоді, коли бідні переможуть. Його слова падали цілющим бальзамом на Катрину наболілу душу, і слухаючи тих слів, вона несвідомо пестила його голову, розчісуючи пучками його буйні кучері.

А перед її очима слалась далека дорога, навколо синій степ, а в степу хмари пилу, блиск зброї, тупіт коней і людей, грім гармат. То бідні й багаті зійшлися в останньому бойовищі. Довго триває жорстока січа, і не знати, хто кого переможе. Падають один за одним бойці за щастя бідних. Велика сила панська. Пани в блискучій зброї і от вони все ближче й ближче підступають до її Степана, що стоїть у середині і керує боєм. Біля нього червоно має прапор Навколо стогін, передсмертні крики, пил і вогонь. Але ось Степан хитнувся. Тоді Катря скакає на коня і чвалом летить у саму гушавину січі...

Тут вона здригнулась і протерла очі. До неї ніби здалеку доносився Степанів голос:

— Де то мої товариші тепер?.. Ось іще кілька днів посидю і тоді піду шукати своїх!..

Щастя, що блиснуло Катрі, мало знову згаснути, бо вона була все таки жінка.

— Куди ти підеш? -- сказала. — Хорий, німичний!.. Піймають, уб'ють!..

Але знала, що її слова не зупинять його.

...Катря говорила своїй старій тітці:

— Так от, тітонько, ви побудете кілька день на господарстві, поки я повернуся з міста. Я дізналася, що там живе один чоловік, що був разом з моїм Прокопом в полоні. Піду, розпитаю його!

На порозі вона сказала:

— Коли я забарюся, може, то ви не турбуйтеся, живіть собі. Ніхто вас з хати не вижене!..

І вона пішла. А за цариною до неї приєднався чоловік. І от вони разом пішли широким шляхом туди, на північ, назустріч новим боям, новому життю.

1926 р.

ЗАЛІЗНИЙ ШЕРЕГ

Село Рудня було те, що в нас зветься закуток. Стояло воно осторонь, на піскуватих кучугурах, що скупородили хліб, були щедрі на бур'яни та полинь.

Із правого боку підходив до села ліс, а з лівого болото. Зимомою шлях до села був зав'язаний снігом, а літом над ним стояли тумани.

Село було бідне — на піску врожаю не збереш. Були ще луки, але вони належали панові Іваниці. Більше п'ятисот десятин прекрасних лук було в руках пана, а в селян дохли корови без паші. На луки ті дивилися з жадобою кілька поколінь руднівських селян і вони ж були причиною жагучої ненависти рудничан до панів.

Жовтень приніс рудничанам луки, і може вперше дівчата в Рудні заспівали веселої, а матері, не оглядаючись, давали вдосталь дітям картоплі. Адже вони знали, що Іваниціні луки тепер мужицькі і що час голоду і злиднів минув.

Та завоювання революції треба було боронити. Рудничани мало знали про революцію.

Але вони твердо розуміли, що коли впаде радянська влада, то повернеться Іваниця, у них відберуть луки і тоді знову для їхніх жінок і дітей настане голод.

Ось чому на кожний поклик, на кожну мобілізацію рудничани відповідали тим, що посиляли своїх кращих парубків та чоловіків на фронт.

— Ідть, постійте за громаду!.. Бо самі знаєте, що без лук нам смерть!..

І вони йшли.

А в полках, де вони служили, казали:

— Ми за луки б'ємось!.. П'ятсот десятин як одна долоня!.. Потому, що без лук нам голодна смерть!..

... І от коли зимової ночі плутаними сільськими дорогами до Рудні доповзла чутка, що під Москвою перестало битись серце того, на кого дивились мільйони, — серце, що збивало в один сталевий кулак маси, що накручувало їх, як велику пружину, силою, — у новій школі, збудованій вже за революції, зібрався рудничанський актив.

Іван Лисак, голова сільради, скинув шапку і при цьому показав через усю голову шрам, знак від удару козацької шаблі, і сказав при мертвій тиші присутніх:

— Товариші!.. Дійшло до нас, що в Москві помер. — у нього щось застряло в горлі, — що помер наш дорогий вождь, товариш Ленін!.. І оскільки, дорогі товариші, ніякої офіційності про це у нас немає, а контр-революція, можливо, тільки розпускає плітки, то пропоную я післати до парткому делегацію!.. Щоб, значить, перевірити!..

Делегацію обрали в складі — Івана Лисака, Тодося Смирного й Петра Бородатого. Делегація того ж вечора в лютий мороз виїхала за шістдесят верстов до міста.

Там усі троє зайшли до парткому і сірими тінями стали коло стіни. Були похмурі, бо вигляд вулиць у місті, слова, що хвтали вони на льоту, говорили їм, що те, що принесла їм чутка, було правдою.

Секретар підвів до них змучене лице і спитав:

— Що вам, товариші?..

Троє разом ступили до нього.

— Нам, товаришу, про Леніна... Потому, як ми не вірили... Делегати ми... То вже ви нам хоч товариша для доповіді пришліть... Неважко ми гірші за всіх?..

Секретар стиснув їхні шорсткі і грубі від роботи руки. Щось зашкварило у нього в горлі, а троє селян чомусь стали м'ятись, покашлювати й важко сопіти.

— Дякуємо... — відповів секретар. — Дякуємо... Докладчика пришлемо... Сідайте, побалакаємо...

...Школа в Рудні була набита людьми. А по случаю того, що не всі могли вміститися, а слухати хотіли всі, то для того відкрили вікна.

Коли докладчик від парткому скінчив свого доповіді, Іван Лисак, голова зборів, сказав:

— Товариші, ми вислухали представника від парткому... Хто має чимось доповнити доповідь чи просто взяти слово?

І після хвилинової тиші з далекого кутка донеслось:

— Я прошу слова!..

— Іди, Чорняк, іди!.. Скажи своє слово!..

Чорняк своє слово сказав. Власне він говорив не „по суті“, говорив не про Леніна, він розповідав...

Ось що він розповідав.

... Степ, рудий від стерні. Зі степових могил далеко видно, а в балці можна сховатись. Завдання батальйону було таке: затримувати ворога до останнього чоловіка, аж поки наші частини не перегрупуються на новій позиції.

І комісар і командир розуміли, що це смерть. Але прийняли наказ як щось звичайне і стали спокійно обмірковувати деталі бойового завдання. Потім в останнє стиснули товаришам руки. Знали — більше не побачаться.

Позиція — косогір балки, дорога, що одним кінцем губилася в степу, а другим упиралася в могилу. Там кулемети.

Коло дванадцятої години показався ворог. Замітивши несподівану перешкоду, розпустив він широкою лавою кінноту і хотів збити батальйон одним ударом. П'ять хвилин, — і од лави лишилось саме клоччя, бігали коні без вершників, а степ був усіяний трупами.

Ворог зупинився. Розпочався нерівний бій, але батальйон тримався твердо. Падали люди. Убили комбата, вбили комісара, артилерія розрила могилу, а вона все ще посилала смерть і на шлях і в балку.

— Обходять, обходять!.. Кіннота в тилу!..

Так, кіннота була з тилу. Жменьку завзятих було взято в кільце і в останньому напруженні закипів новий бій.

... Заходило за могили сонце. Кривавився степ. Сорок і два червоноармійці стояли в шеревові, а перед ними п'яний капітан з наганом.

— А, червона сволота, так!.. Воювати!.. Ну, ми вас зараз!.. Хто з вас, комуністи три кроки вперед?..

Шерег не ворухнувся.

— Слухайте, сволота, сукини сини!.. Буду рахувати до трьох раз!.. Коли за третім разом не вийдете, розіб'ю черепок правофланговому... Ну, комуністи!.. Три кроки вперед!..

Шерег не ворухнувся.

— Раз!..

Шерег стояв.

— Два!..

Шерег стояв.

— Три!..

Шерег стояв, як залізний.

— Чотири!.. — і правофланговий упав, а мозок розбризкався по сухій траві.

По шеревові пройшла легка хвиля, він стрепенувся, але випрямився, — і через мить знову стояв, як і спершу — залізний.

Ніхто не вийшов.

Зробивши павзу, капітан сказав:

— Починаю знову. Раз!..

Шерег стояв.

— Два!..

Шерег стояв.

— Три!.. — і з хрипом упав під ноги шеревові другий з правого флангу.

Ніхто не вийшов.

Капітан скинув кашкета і витер піт. У степу стояла тиша. Мовчазними фігурами застигли козаки на сідлах.

А тут мовчки стояв червоний шерег. Залізний, непереможний.

— Починаю знову. — Капітан звів руку з револьвером. — Але звертаюсь до позапартійних червоноармійців з останнім словом.

Серед вас є комуністи. Та вони боягузи і не хочуть признатися. Через них можуть загинути й невинні. Ми проти комуністів і проти жидів, але не проти робітників і селян. Хай хтонебудь вкаже мені комуністів і ми зараз же відпустимо вас! Ну, виходь!..

Щерег мовчав, як стіна. Від нього віяло суворістю й рішучістю. Він ніби вріс у землю. І довгі косі тіні, офарблені в ніжно-рожевий колір, простяглися від нього в степ.

— Ага, так!.. Рахую: раз!.. два!.. три!..

Ніякого вражіння. Перед ним стояли не люди, а броня.

У офіцера мелькнуло в очах щось похуже на страх. Рука вже не так твердо звелась для пострілу. Бах!.. — і третій упав з шерegu.

Легка хвиля по ньому і знову він випрямився. І знову стоїть, як залізний.

Капітан ще такого не бачив. Такого призи́рства до смерті, такої спокійної сили він ще не був свідком. Він обернувся назад до козаків.

Але ті чомусь одвернули голови від нього, а деякі нахилились, ніби обдивляючися зброю.

І капітан зрозумів, що перемога починає вислизати з його рук, хоч він і перестріляє їх всіх, що шерег перемагає його, і він зробив останню спробу зламати його.

З лютою лайкою він повернувся до шерega і затупотів скажено ногами:

— Перестріляю всіх до одного, собачі діти, жидівські наймити!.. Кажіть, хто комуністи?

І впав четвертий з пробитою головою...

А шерег мовчав. Не ворухнувся. Чорною стіною. Непереборною.

Сонце посилало останній привіт землі. Згасав день. Сутенів степ.

Шерег стояв спиною до сонця. І лицем до смерті.

Стояв, як гора!..

Капітан знову оглянувся навколо себе. Тепер уже розгублено. Хотів запозичити сили в козаків, але вони чомусь знову одвернулися від нього.

— Чорт!.. Прокляті більшовики!.. Проклята війна!.. — вирвалось у капітана крізь матюки.

Хміль давно вилетів у нього з голови. Він глянув на чотири трупи, на мовчазний шерег, що дивився на нього блідими обличчями, — і він відчув велику, мовчазну й злу ненависть, він відчув, що сила шерega дужча за його силу.

Але в люті свого безсилля він підніс руку і скомандував:

— В рубку!..

У цей момент на сірому жеребцеві підскочив адъютант, кинув холодний погляд на трупи, шерег і запитав:

— Капітане, генерал питає, чому ми не рухаємося вперед?

— Я ось тут допитую комуністів!.. — він став йому щось стиха говорити.

— Покиньте, капітане!.. Відправте їх зараз же до штабу, там краще розберуть, хто комуніст із них, а хто ні!.. Чорт візьми, яка неприємна затримка!..

Ось що розказав Чорняк на цьому зібранні. Ще розказав він про те, як їх у штабі „мало-мало“ різали інгуші, як він з простреленими грудьми втік і ховався голодний і роздягнений по селянських хлівах, і як через тиждень добрався до своїх. Він закінчив:

— Товариші, були там партійні і позапартійні. Але ніхто з нас не здрігнувся... Ми всі боролися за революцію під проводом дорогого нашого вождя... Товариші!.. Давайте і ми поклянемось, як ми поклялись там, перед лицем смерті—партійні, позапартійні, боротися до кінця за революцію, за заповіти нашого дорогого вождя Леніна!..

Догори піднялись руки і збори ухнули одним піднесеним голосом:

— Клянемося!..

І те слово рознеслось зимової ночі над селом аж до самого лісу. І ліс лунко й могутньо відповів:

— Клянемося!..

1927 р.

У хаті-читальні, будинок якої колись був власністю сільського крамаря, в кутку стоїть рояль. Верхня дека його поколена й подряпана, однієї ніжки йому не хватає і вона замінена якимось обрубком. Увесь він скалічений і нужденний,—цей такий незвичайний гість на селі.

Я підходжу до нього, піднімаю кришку і пробую взяти кілька акордів. Замість гармонійних звуків з-під моїх пальців виривається якесь виття, глухі розбиті звуки, ніби чиясь душа закована сидить в інструменті і мій дотик робить їй невимовний і не-людський біль. Тільки баси зберегли свою красу і під моїми пальцями вони тихо скаржаться і рокотом переливаються у порожній кімнаті, завішаній портретами, плякатами та гаслами.

У вікно дивиться радісний весняний день. Я сідаю на стільця і починаю вигадувати історію цього роялю.

1

У місті була радянська влада. Але як тільки ви виходили за військові казарми, що стояли на старому валу,—то перед вами простилалось житнє море. Жита умивалися ранніми росами, збирали силу землі і ловили соняшне проміння. Стебло гналось догори, кидало колос, той колос наливався.

Селяни задоволено дивились на поле й говорили:

— Ге-ге-ге!.. Таки цього року ми будемо з хлібом!..

А місто голодувало. Міщани, шевці, кравці, ковалі, — геть розбрелись по селах і там міняли своє уміння на борошно, на сало, на паляниці.

Щождо решти населення, то село твердо тримало його вблякаді і за гроші нічого не хотіло продавати.

Міський обиватель давно вже не бачив на вулиці навантаженого всяким добром селянського воза. Селяни більше приходили до міста порожняком із саквами за плечима і ходили по дворах. Там їх оточували жінки і улесливо запитували, що в них є на продаж.

Власники хліба, сала, яєць, сметани тримали себе поважно, плювали через губу й говорили:

— Мені от грамофона потрібно! Чи не знаєте, в кого є грамофон? За грамофона дав би пуд борошна!

— Ні, грамофона в нас немає.

Бігли до покоїв, виносили спідниці, хустки, сорочки і все те розгортали перед власником хліба. А він стояв бронзовий, нерухомий, наче вгвинчений у брук і з нехиттю оглядав панське барахло.

— Ні, не підходить! — і йшов до другого двора.

Увечері на призьбах питали прибулих з міста:

— Ну, як там?

— Пухнуть, брат, з голоду!

— Та ну? — недовіжливо перепитували.

— Їй-бо! Там, мой, пани такі, як сонні мухи!

— Ага-га-га! Значить дошкуляє. Нічого, хлопці, держись. Брешуть, прийдуть, уклоняться!

— Та то так! Як живіт підведе, то й нас називатимуть. Іван Івановичом!

Було в цьому щось жорстоке. Місто: то — пани, то вороже. Ну й хай! От як посидять голодні, то знатимуть, як „учитувати труд селянина“.

Переходили війська. Петлюрівці, червоні, повстанці, знов червоні, знов петлюрівці, махновці, ще раз червоні і, нарешті, денікінці.

Усі поспішали до міста. Всі шарпали місто. Воно агонізувало.

Вкрай переляканий обиватель загубив уже рахунок владам і часто вкладаючись спати при одній, прокидався при другій. Дехто навіть щоранку питав у знайомих:

— А скажіть хто у нас сьогодні?

Село ці зміни зачіпали мало. Воно стояло осторонь, жодної влади не визнавало, мовчки дивилось на агонію міста й міняло.

Звичайно, ті, що мали хліб і до хліба. Друга ж частина, більша, займала вичікальну позицію — її час ще не прийшов.

За хліб, за картоплю, за сало місто віддавало одяг, меблі, гітари, дзеркала, книжки. Все це пливло до рук тих, хто жирів на голоді.

Як примара, стояв за цариною міста глитай, що примруживши очі, в одній руці тримав хлібину, а другою вимагав плату в сто, в тисячу разів більшу, ніж той хліб коштував.

Місто агонізувало. Село вичікувало.

2

У квартирі Троянів давно вже не бачили хліба. Живились пшоняним кулішем, а оце й олія вийшла. Стара Трояниха оглядала порожні покої в квартирі, але міняти не було чого.

Надворі була осінь. У місті були денікінці. Село тепер зовсім відгородилось від міста, — ніхто з селян у ньому не появлявся. Але й денікінці боялися й носа виткнути за місто, бо там їх із-за кожного кущика, із-за кожного горбочка, з кожного гайка та ярочка чекала куля.

Стара Трояниха якраз подумала про це і ще раз оглянула порожні покої. Похитала головою. Потім подумала про зиму і здригнулась. Вона в сірому від осіннього ранку кутку побачила примару смерті.

Це так її вразило, що вона сіла на один з двох стільців. Ноги продовжували тремтіти, а думка її звернулась до дітей. Вона мала їх декілька. Але де вони, з ким вони, в якому таборі, чи живі вони, — не знала. От уже два роки жодної від них звістки. І при ній лишилась тільки одна дочка, хора, ні на що непридатна. Тут вона глянула на Тоню. Вона сиділа на другому стільці і дивилась у вікно на вулицю, де поволі зростав осінній мутний день. Вулиця порожня, посередині велика калюжа і на ній дрібні круги від краплин дощу. Дощ глухо шумів по даху і вода, стікаючи ринвою, наводила тоскність.

В покаях було так тихо, ніби й справді тут хто помер. Але цим двом істотам, що попали у вирій життя, що зовсім їх закрутив, вмирати не хотілось. Недужі, непридатні до життя, нікому непотрібні, вони жадібно чіплялись за нього. Життя ж вимагало міцних людей. Усе слабе й непотрібне воно викидало в ті часи, як полу. Саме до слабих в ті дні життя було особливо суворе.

3

Раптом на вулиці заторохтів віз і спинився. Тоня кинулась до вікна й крикнула:

— Мамочко, до нас хтось приїхав!..

За хвилину рипнули двері і на порозі з'явився здоровий кремезний дід. Тоня наставила на нього свої великі злякані очі.

— Тут живе пані Троян?

— Тут. А вам нащо?

Дід почав пильно вдивлятися в стару жінку, що стояла перед ним. Потім сплеснув руками.

— Ой, пані-голубко, як же ж ви постаріли, як ви змарніли!

Стара Трояниха мовчки на нього дивилась.

— То ви не пізнаєте мене?

— Ні, не пізнаю.

— Ну, де ж там пізнати. Це так давно було. А ми з вами та вашим небіжчиком-чоловіком колись приятелі були. Ви ще й на хутір до нас приїздили.

По обличчю старої пробігло щось похуже на ускішку.

— Та невже ви Петро Стрижак будете?

— Він, він, моя пані! Правда ж постарів?

— А постаріли. А стара ж ваша як?

Дід махнув рукою.

Стара? Стара померла. Саме перед оцим нещастям, перед оцим заколотом господь прибрав!

Коротка павза.

— А я оце прочув, що вам скрутненько живеться, — заговорив знову дід, — так заїхав провідати. Ось я зараз!..

Він вискочив на вулицю до воза і повернувся з-відтам з двома пшеничними паляницями, пляшкою олії, мискою капусти. Потім пішов знову і вніс клунок картоплі, вузлик борошна, трохи пшона і грудку масла.

Тоня дивилась на все це і в неї тремтіли ніздрі, а в роті клубком з'явилась слина. Вона відчула великий голод і їй зараз же закортіло скоштувати всього того.

Дід, розв'язуючи вузлики, гуторив:

— Спасибі вашому чоловікові, багато він мені тоді допоміг. Якби не він, хіба б я відсудив землю. Во вікі вічні ні! А він, хай царствує, так ловко обкрутив все діло!..

Тоня не витримала, очі їй блищали голодним блиском і вона одрізала цілий окрасець паляниці. Вона показала їй такою смачною, що вона аж очі зажмурила від задоволення. Вона мовчки їла, не слухаючи того, про що говорили дід і мати. Ще кілька разів відрізала і тільки тоді покинула їсти, як відчула що шлункові стає надто важко. Тоді підійшла до діда, склала на грудях руки й сказала:

— У нас не було чотири дні хліба. Та коли ось добровольчеська армія забере Москву, а це буде скоро, тоді в нас усе буде. Ви знаєте, що один мій брат там! Ми тоді вам заплатимо!

Дід прищулив око, хитро посміхнувся і сказав:

— Якби то по-вашому, панночко, сталося. Я вже й сам молю бога, хоч би скоріше все це скінчилось. У що люди повернулись! Просто й самому не віриться!

— Я вам правду кажу, — переконливо заявила Тоня, — червоним скоро кінець. Ви самі це незабаром узнаєте!

Але дід, очевидно, не дуже був охочий до політики. Він заспішив додому, пообіцявши через деякий час знову до них навідатись.

Мати й дочка, як тільки він вийшов, накинулись на їжу і їли доти, поки не сп'яніли. Тоді кожна доповзла до свого ліжка і блаженно лягла. Тоня скоро хропла, а коло неї на підлозі валялась книжка віршів якогось декадентського російського поета.

4

Кілька днів у квартирі Троянів була радість. Але запаси, привезені дідом Стрижаком, швидко зменшувались і в міру цього згасала й їхня радість.

І от знову в них не було ні хліба, ні пшона, ні олії, лишилась тільки одна картопля. Вони варили її в горщику і тим живились.

Знову сонно сиділи біля вікон, — мати коло одного, дочка біля другого, — і дивились на вулицю. І знову перед ними вставала: примара голоду. І примара смерті.

І коли в обох уже лягли великі сині тіні під очима і вони байдуже проводжали день,—при чому в квартирі ввесь час стояла сторожка мертва тиша, бо говорити, власне, не було про що,—з'явився, як добрий геній, дід Стрижак. Він, як і вперше, привіз харчів, але на цей раз говорив охотніше і навіть походив по двох кімнатах, що з них складалась квартира. Від його кроків в покоях розлягалась глуха луна.

Він уважно обдивився голі стіни і зупинився перед прекрасним роялем, що самотньо стояв у кутку.

— Музика?—спитав він стару Трояниху.

— Рояль. Небіжчик купив Наталі. Це єдине, що в нас ще лишилось!

Дід Стрижак закріпив свою бороду в жменю і спитав знову:

— Видно, дорога?

— Тепер таких немає!—відповіла Трояниха.— Я просто живу, як його в нас не забрали!

Обоє повернулися до їдальні, де Тоня кінчала їсти. Вона знову знайшла себе. І величним рухом, немов королева, подала дідові другого стільця, сказавши:

— Сідайте, я вам скажу новину!

Дід сів, а вона, стукаючи об стіл худими пучками, говорила:

— Добровольці вже за Курськом. Я вам кажу: не мине й двох місяців, як вони будуть у Москві. Тоді мій брат забере нас до себе. Да-да!

Стара Трояниха з ледве помітним докором зауважила:

— Тоню, не треба себе заколисувати надіями.

Дід тільки хитро на це посміхнувся і як уперше вимовив:

— Якби то господь дав, щоб було по-вашому, панночко!..

Він поїхав, а Троянові знову кілька днів були п'яні від їжі та ситости. А далі повторилась та ж сама історія,—на п'ятий чи шостий день уже нічого було їсти. І коли вони, звичаєм, сиділи біля вікон, заторохтів віз і дід Стрижак так само з'явився до них. Від нього трохи припахувало самогоном, тримався він на цей раз якось улесливо, а очі чомусь увесь час одвертав у кутки.

Коли Тоня пішла до другої кімнати і лягла, щоб краще перетравити їжу, Стрижак нахилився до старої Троянихи і тихо попрохав:

— Я вам, пані, щось маю сказати!

— Кажіть,—дозволила та ласкаво, бо її шлунок теж був повний і вона почувала себе хорошо.

Але він довго вагався, а потім як людина, що зважилась на щось неймовірне й одчайдушне, випалив:

— Погано мені без старої. Знаєте, живу я сам один, синів відділив, дочок повіддавав. Ну, просто, ні до кого й слова промовити в хаті. Ну й от!.. Чи не пішли б ви за мене заміж?..

Це так ошелешило стару Трояниху, що очі їй стали круглі та великі і вона швидко шепотіла:

— Що ви? Що ви? Господь з вами! Господь з вами!..

Дід Стрижак, помовчавши, сказав:

— Та що ж тут такого? Робити я вас не заставляю, на те в мене є наймичка. Мені хазяйка потрібна. Хата в мене як повна чаша. Житимете спокійно та й панночки я ніколи не обидю, хай живе собі, навіть усі свої книжки може забрати з собою. Весною в садку, — а садок у мене пишний, — буде сидіти і книжечки в холодочку почитуватиме. Ви подумайте!..

Трояниха замахала руками і вже ображеним голосом заявила:

— Не треба! Замовчіть! Ви мабуть випили лишне?

Але вона зараз же злякалась цих слів, бо подумала, що Стрижак образиться і більше не приїде.

Стрижак, справді, після цих слів підвівся і, важко дихаючи, відповів:

— Вибачте, коли я чимось образив вас. Але я думав по-хорошому. — Беручи шапку, він додав: — А ви все таки подумайте!

Він поїхав. Стара Трояниха довго не могла прийти в себе, а коли прокинулася Тоня, то мати їй сказала з робленим сміхом:

— А знаєш, що мені пропонував Стрижак? — і перегородивши кілька секунд, вимовила: — Вийти за нього заміж! Чи не нахаба старий! Що ти на це скажеш? Га?

У Тоні щоки раптом зробились рожеві, особливо почервоніли великі некрасиві вуха.

— Справді нахаба! — сказала вона, але в її голосі не було чути образи за матір.

Так минуло кілька день. Коли харчі стали кінчатись, Тоня досить комизно сказала:

— Мамо, я все таки не розумію, чому б тобі не погодитись, прийняти освідчення від Стрижака?

Стара Трояниха від несподіванки тільки й могла сказати на це:

— Ти так думаєш?

— Принаймні, ми тоді б не голодували, — вела далі Тоня, — ніби ділячися з нею своїми думками вголос.

— Так ти серйозно це думаєш?

— Ну, звичайно, серйозно. — В її голосі звучав страшний егоїзм. Щоб його пом'якшити, вона додала: — Я розумію, що тобі важко на це погодитись, але де вихід? Скажи, де для нас вихід?

— А може Москва?.. — поспробувала сперечатись стара.

Тоня зсунула брови.

— Але тоді нас ніщо не може затримати, — сказала вона, — ми ж зможемо тоді його повсяк час покинути!..

— Гаразд, я подумаю!.. — сказала мертво мати.

Другого й третього дня мати й дочка не розмовляли. Ніби стіна повстала між ними. Кінець кінцем, Тоня заговорила перша.

— Я розумію, що тобі важко погодитись на це, — почала вона теж саме, що й за першим разом, — аджеж він мужик! — Вона стиснула долонями скроні. — Мужик!.. Але де вихід? Де вихід?..

— Цить, дитятко, цить. Заради тебе я все зроблю, що хочеш. Приїхав Стрижак. Він одразу вловив щось нове, але мовчав, ніби й забув про своє освідчення. Тільки коли прощався, то спитав:

— Ну що, передумали?..

Тоня з другої кімнати гукнула:

— Я з мамою говорила!.. Мама згодна!..

— Тоню!..

— Так, згодна!.. Я — теж!.. — і вона вийшла до них. — По-здоровляю!..

А оскільки вона була сита, то зробила перед обома ними реверанса.

Стрижак переводив очі то з дочки на матір, то з матері до дочки.

— Так значить... Ви... Згода чи як?..

— Згода!.. — прошепотіла напівмертво стара.

— От дякую, пані! — раптом засуетився Стрижак. — Та коли ж вінчання? Га? Я, знаєте, за те, щоб не відкладати далеко. Воно ж скоро й пилипівка!.. Так якби поскоріше!.. Га?.. Що?..

— Мені все одно!..

5

Не дивлячись на тривожні часи, дід Стрижак бучно відгуляв своє весілля. Він аж відмолодів неначе. Усердно частуючи своїх гостей, Стрижак напів'яним шепотом говорив:

— Ви тільки погляньте на неї! Пані! Адвокатша! Колись свій будинок мала! Учена! І діти вчені! І на музиці грає!

Повернувшись, гукнув:

— Людмила Степанівно, ану вшквар для гостей якоїнебудь веселої!

Людмила Степанівна підійшла до роялю, що займав мало не половину хати, підняла кришку і сиділа хвилину, опустивши безсило руки. Потім пальці торкнулись клавіатури і бравурні звуки переганяючи один одного, ніби їм було тісно в низенькій хаті, полилися з-під її пучок. Гості спершу мовчки слухали, такою незвичайною здавалась для них ця музика, потім стали посміхатися, а далі не витримали і пішли крутитись у танку, аж хата гула. Гуляли до самого ранку.

Дні мутно текли один за одним. Осінь була мокра, сніг довго не лягав. Потім перед зимнім Миколою вдарили легкі морози, на дворі проясніло, земля підмерзла, а калюжі вкрились тонкою хрусткою кригою. Ранком холодив з півночі свіжий вітер. Чекали на сніг.

Сніг упав уночі і глибокий. Село закурило димарями, густо розписуючи димом ранком і вечором прозоре небо. Хати ніби поменшали і підсліпувато куняли під шапками снігу на стріхах.

Стрижак до жінки відносився уважно, запопадливо, навіть улесливо. Він намагався нічим її не ображати, в поведженні став стриманішим, тільки іноді в розрізах його очей спалахували якісь особливі вогники. Видно було, що якісь думки бродили йому в голові, але він таїв їх до якого часу.

Перед різдвом по селі пішла чутка:

— Білі відходять... Не сьогодні-завтра тут будуть червоні!..

Стрижак прийшов додому чорніший від хмари. Кинув кожуха на лаву і важко сів. Людмили Степанівни не було в хаті. Сиділа одна Тоня.

Подивившись на неї, Стрижак сказав:

— Неправду ви говорили, панночко, про Москву. Ваших, виходить, більшовики розбили!

І раптом зі злом додав:

— Повісь кожуха на жердку!

Тоня здивовано звела на нього очі.

— Чого виричала свої баньки? Прийми, кажу, кожуха!

Тоня, все ще нічого не розуміючи, спитала:

— Ви до мене це говорите?

— Авжеж ні до кого, як не до тебе! Не до стіни ж! Скоріш повертайся, шкапо! Їсти здорова, а робити, так ні за холодну воду! Бариня!..

Тоня, ледве стримуючи сльози, повісила кожуха.

— Ну от! — сказав Стрижак. — А тепер принеси води, внеси дров! — командував він сидючи на лаві.

Вночі Тоня скаржилась матері:

— Мамочко, покиньмо його!..

— Куди ж ми підемо? Нікуди нам іти!

Стрижака ніби хтось підмінив. Він тепер часто приходив п'яний, коверзував над обома, лаяв їх останніми словами. Кричав:

— Мало вас губили!.. На що ви кому потрібні!..

6

На масляній молоді постановила в селі театр влаштувати. Під театр узяли велику попову комору, вибрали п'єсу і почали провадити репетиції. За головного режисера був Касян Мельмель, що один час жив у місті і звідтам приніс пристрасть до драматичного мистецтва. Усе йшло гаразд, але одного разу хтось сказав:

— Хлопці, а музики в нас і немає! Без музики що ж то за вистава буде?

Мельмель відповів:

— Правильно! — і замислився на хвилину.

— Єсть вихід! Найшов! — гукнув.

— Кажи!

— А Стрижака забули? Його бариня з міста музику привезла. Ви тут побудьте, я зараз!

За півгодини він повернувся з папірцем від сільревкому, де було сказано, що рояль громадянина Стрижака конфіскується на потреби народньої освіти і має бути негайно переданий до сільтеатру.

Юрба хлопців на чолі з Мельмелем пішла до Стрижакової хати..

— Хазяїн вдома?

— А вам на що? — спитав сам Стрижак.

— На ось, читай! — і Мельмель поклав на стіл папірця.

— Я неписьменний.

— Ну, так я тобі на словах скажу. Музику твою прийшли забрати. Для театру, значиться. Конфіскувати, виходить!

Людмила Степанівна сиділа ні жива, ні мертва. Тоня не стерпіла.

— Не смійте брати!.. Не маєте права!.. Мужики!.. Хами!..

— Відійдіть, панночко, на сторону! — розпоряджався Мельмель. — Потому справа серйозна, а ви, виходить, проти простого народу йдете. Пограли й буде! Тепер ми хочемо пограти!

— Не дам!.. Не дозволю!..

— Посторонись, кажу! — розердився вже Мельмель. — Посторонись, блоха! — і він відштовхнув Тоню в куток. — Бери, хлопці!

Рояль забрали й відвезли до попової комори. Грати в порядку революційної повинності покликали сільську вчительку. Вечорами до комори збиралися хлопці й дівчата. Учителька до болю в пальцях грала їм польку і далеко по селі розносились гупотнява важких ніг, що вибивали коліна.

Мельмель, розштовхуючи гурт, виходив на середину, відкидав свого чуба назад і, вибравши найкращу дівчину, говорив урочисто:

— Я до вас танцюю!..

Танцював він якось особливо, не по-сільському, легко крутив навколо себе дівчину, що в тієї аж голова паморочилась, а спідниці широко розвівались, пристукував лівою ногою, вигинав стан, трусив головою, так що чуб йому нависав на очі, а він в молодому захваті гукав до музикантки:

— Вдар сильніше, Павло Макарівно!..

Піп, ворочаючись на своїй перині і слухаючи вигуки й тупотняву, христився й мурмотів:

— Грище ідольське влаштували!.. О, господи, господи, і коли вона скінчиться, ця кара небесна!

Баби й чоловіки теж соромили своїх дочок та синів.

— Піст же великий! Гріх! А ви танцюєте, щоб вас за печінку танцювало!

Нічого не допомагало. Комора завжди була повна, учителька грала, рояль гримів, а в темних кутках чути було шамотняву, дзвінки поцілунки і верескливий дівочий сміх.

Відтоді, як Мельмель забрав рояль, Стрижак зовсім перестав рахуватись з Людмилою Степанівною та Тонею.

— На чорта ви мені тепер здалися! — гукав не раз він. — Я може, тільки заради музики і брав вас до себе. Думав, онука підросте, вчитиметься, то їй воно пригодиться А тепер,

коли немає музики, не треба й вас! Можете йти собі на всі чотири!..

Людмила Степанівна ходила як тінь. А Тоня твердила своє:
— Давай, підемо геть!

Але йти було нікуди. Все було вороже їм, життя йшло мимо, чуже й незрозуміле.

І все розв'язалось якось несподівано. Коли одного разу вони обидві, після коротенької прогулянки, повернулись до хати, то найшли двері запертими. Стрижак, вистромивши голову у вікно, сказав:

— Можете йти, куди хочете!.. Я вас до хати більше не пустю!

Вони сіли на ганку і так сиділи кілька часу, вдивляючись у чорну дорогу, що прослалась впереді них.

Потім мати сказала:

— Ходім!..

Вони встали. Кутаючись в худенькі шалі, пішли шляхом туди, де догоряв тремтючим світлом день. Зі степу насувалась синь весняного вечора. Десь високо прокурликали журавлі. На темному небі засвітилися перші зорі. Минули чорний високий хрест, що стояв за цариною. Дорога піднімалась на шпиль. Коли вони зійшли на нього, то до них донеслися звуки веселої польки і глуха гупотнява в поповій коморі.

Вони послухали з хвилину, самотні й самотні,— і рушили далі, в нічну темряву, що швидко гускла і вкривала все навколо.

1928 р.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

де тов. Богуш одержує таємничого листа.
Після розмови з шефом він негайно пускається берега.

На цей раз ми розбили свій табор в лісі. Після вечері ми, звичаєм, сіли навколо вогню, щоб перед сном покурити й погомоніти. Це був самий цікавий момент, бо кожен з учасників нашої експедиції багато бачив і пережив і тому мав, що розповісти.

Усі чомусь довго мовчали, ніби зачаровані тишою лісу, що насунувся на нас темною стіною. Огонь притухав і жар світився як розтоплене золото. Спати не хотілося. Підкинули побільше дров; полум'я високо піднялось і освітило стовбури найближчих сосен до самих верховіть; вони з жовтих стали схожі на порфирові колони з широкими яхонтовими капітелями, а нічна темрява відступила саженів на тридцять в глибину лісу; над головою ж ще ясніше виступило чорне небо з крупними блискучими зорями; тоді ми присунулись ближче до вогню, товариш Богуш набив тютюном свою коротку англійську люльку, запалив її від жарини, кілька раз солодко затагнувся, простяг вигідно ноги і тоном досвідченого оповідача почав:

— Це трапилося року... проте, рік не так важний. Я тоді працював за кореспондента в одній центральній газеті і більшу частину року проводив в роз'їздах та блуканнях по нашій, як каже Хвильовий, голубій та мажорній Україні. Був саме червень, коли, навіть, у Харкові буває гарно. Я всього кілька днів, як повернувся з командировки і з головою пірнув у редакційну роботу. Цього пам'ятного дня тільки не я сів за стіл, як редакційний кур'єр приніс мені цілий стос листів. Я недбало їх переглядав, сортуючи, і тихо насвистував мотивчик, що я його напередодні підхопив в музкомедії, — як один лист мимоволі притяг мою увагу. Я б вам тут міг розвести цілу науку про те, як по адресі та письму, яким вона написана, можна наперед вгадати автора, його соціальний стан і навіть, приблизно, взнати зміст самого листа, — але в даному разі я зупинив розгублено свій зір. Коверта була брудна й зім'ята, ніби того листа, перед тим, як вкинути до скриньки, довго носили в кишені або за халявою, хоч адреса була написана чітким і грамотним начерком; на поштовому штампі стояла назва невідомої мені станції, що її я потім даремно шукав на мапі і так і не знайшов. Я вже був відклав листа, щоб перечитати ввечері на дозвіллі, як

невідома мені самому цікавість підштовхнула його розкрити. З коверти випав на стіл шматочок дрібно списаного паперу. Я взяв його й почав читати. Уже з перших рядків лист і своїм змістом, і своїм тоном був такий незвичайний, що я поспішив глянути на підпис. Так і є! Писав мій старий по вчительській семінарії товариш.

За його недописаними словами, за неясними фразами ховався якийсь більший зміст. Було ясно, що автор не довіряв паперові і більше говорив натяками. З усього листа можна було зрозуміти тільки таке: це, поперше, що моєму старому приятелеві загрожує від когось смертельна небезпека; подруге, що він має передати мені якусь велику таємницю і потрете, я повинен до нього негайно приїхати. Перечитавши ще раз уважно листа, я вирішив зараз же переговорити з редактором.

Редактора я знайшов за своїм столом, де він разом з кількома співробітниками смакував перші полуниці.

— Приєднуйтеся! — попросив він мене.

Я нетерпляче чекав, поки спорожниться кошик і ми лишимося на одинці. Я сказав своєму шефові, що я маю з ним говорити в дуже пильній, серйозній і негайній справі.

Він одразу ж споважнів.

— Давайте вашу справу. А ну, киш! — наказав він решті.

Як тільки двері зачинились, я подав йому листа. Він довго його читав, потім, поклавши перед себе, сказав:

— Можливо, що тут мова, дійсно йде про щось серйозне, а можливо, що все це й „юринда“! Що ви гадаєте робити?

— Гадав би, що найкраще було б мені поїхати. Можливо, що ми несподівано для самих себе натрапили на дуже важливу справу.

— Ну що ж! Як їхати, то й їхати! Листа лишіть мені. А коли гадаєте рушати?

— Та хоч би й завтра!

— Благословляю! Тільки перед від'їздом обов'язково заглянте до мене, ми ще раз порадимося з вами. Ви ж поїдете як наш кореспондент?

— Ну, звичайно!

— Значить усе. Умовились. А тепер ідіть, бо мені треба сідати до роботи!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

де тов. Богуш попадає на глуху поліську станцію. Його безпорадне становище. Станційний сторож приходить на допомогу.

Другого дня поїзд ніс мене далеко на захід. Признаюсь, я був задоволений. Полісся давно притягало мене і от я тепер мав повну змогу з ним познайомитись. І я мріяв про те, які блискучі кореспонденції я писатиму з поліських лісів до своєї газети! Таємничий лист мого приятеля ще більше підбатожував мою фантазію.

На третій день я був на потрібній мені станції. Паротяг свинув, поїзд рушив і я сам один залишився на пероні. Падав дрібний дощ. Навколо прослалась досить безрадісна картина,— переліски, між ними латки убогих нив, піскуваті „грудочки“, ярко зелені мочари й болота. Обрій з усіх боків замикався деревами і, здавалося, що вода от-от лине не тільки з неба, а й з землі. Мені при цьому пригадалися чийсь слова:

— Ідеш, дивишся на ті ліси, на ті болота та річки, на воду, що всюди виступає з землі,— і холодно тобі стає!..

Вперед тікали рейки колії, поїзд ховався за лісом і дим паротягу пишним султаном розвівався йому вслід. Станція виглядала непривітною серед цього порожнього лісу, закинута з чийсь примхи в цей глухий закуток. Я ще раз оглянувся навколо.

Піднесений настрій, що не покидав мене всю дорогу і з яким я висів із вагону,— тільки но я ступив на перон,— зараз же зник. Чи це була реакція після піднесення, чи то на мене так вплинув цей ландшафт, тільки я якось увесь внутрішньо зщулювся. Але треба було в когось спитати, як мені доїхати до села В. Бачу, коло дверей станції стоїть старий сторож і байдуже дивиться на мене і на мій старий потріпаний чамайдан. Я підійшов до нього й питаю так чемно:

— А скажіть, будь ласка, як мені проїхати до В?

Він кілька секунд здивовано дивився на мене, прискаливши ліве око, потім відповів:

— До В? Та ж ви не там висіли. Вам треба було вставати на слідуючій станції!

Я був приготовлений до цього, а тому з робленим здивуванням сказав:

— Хіба?.. Ах, чорт!.. Що ж мені тепер робити?..

— Не знаю!— відповів він байдуже.

— Може тут візники які є?

— Нема тут ніяких візників!— говорить він тим же байдужим голосом.— Це вам не город!

Добра закуска! До В. якихнебудь верстов тридцять— сорок і я міг просидіти тут цілу вічність. Сторож зрозумів моє безпорадне становище, бо він голосом далеко м'якшим промовив:

— Ви заждіть. Може хтонебудь з якою okazією на станцію нагодиться, то й доведе вас до ближчого села!

— А коли це може бути?

— Та як вам сказати. Може й скоро, а може й цілий день минути і нікого не буде, до того ж і погода!

І пішов собі, ніби йому все рівно, скільки людина має просидіти тут на станції. Я стояв і не знав, що мені робити. Сторож, видно, бачив мої вагання, бо через хвилину знову вийшов на перон і сказав:

— Та ви зайдіть до станції, а то обмокнете!

Я пішов.

— А до кого ж ви їдете у В? — спитав він мене, проте, не виказуючи особливої цікавості, а скоріше, так би мовити, з обов'язку.

Не забувайте, що настрої у мене був особливий, що поїздка моя мала суто спеціальний характер, що я мусів дотримуватись до деякого часу суворого інкогніто, і тому я нехотя відповів:

— Та так, у справах їду!

— До комітету чи до когось в гості? — запитав він мене знову і тепер уже пильно подивився на мій чамайдан. У його очах блиснув вогник недовірливої цікавості.

Щоб відв'язатися від нього, я сказав:

— Я до кооперативу їду.

— Да, ошиблись вы. Вам нада було вставати на слідуючій станції!

Він позіхнув, перихристив рота і тим же байдужим голосом додав:

— Ну щож, заждіть. Може на ваше щастя хтонебудь і під'їде! — і з цими словами він уже рішуче пішов у станцію. Мені нічого не залишалось, як піти слідом за ним.

Станція була невелика, але забруднена надзвичайно. „Зало“, видно, кілька років вже гаразд не прибиралося. З великими труднощами я знайшов трохи чистіший куточок і поставив на підлогу свого чамайдана. Мені треба було набратись терпцю і з стоїчністю філософа чекати на оказію.

Між тим, сторож кілька разів проходив мимо мене і, як мені здавалося, зовсім без усякої потреби. Нарешті, він зупинився біля мене і, похитуючи головою, сказав:

— Як бачу, невесело вам у нас сидиться!

— Я думаю. До того ж, у вас тут такий бруд, що страшно ногою ступити.

— Що зробите, нікому приборку робити. Жалування платять п'ятьсот тисяч на місяць, а хліб — мільйон пуд. А хліба на півпуда чоловік може прожити місяць?

— Та ви ж, крім того, ще й пайок одержуєте!

— Він з призирством знизав плечима.

— Пайок? А дозвольте вас спитати, що то за пайок? Ви його бачили коли? Знаєте, який він?

— Ні, не знаю! — щиро признався я. — Але коли скажете, то знатиму!

— Пайок! — повторив він знову. — От, приміром, хоч би взяти мене! — почав він жвавіше. — Чоловік я не здешній, живу з служби. Хто я? Так, ніщо. Мелкий человек. Крестьянин, одно слово. Одначе, в старое время я жив, дякувати богам, нічого. Получав вісімнадцять рублей жалувания та кой який дохідішка був — дивись, дивись, а п'ятьорка, а то й більше набіжить за місяць. У нас тут тоді часто скупщики лісу бували, інженери приїздили, пани всякі, взагалі, хороших людей часто доводилось бачити, це тепер тільки шантрапа одна лишилась. А який толк із цього?

Ось який!—вказав він на брудну підлогу.—Страмно в станцію увійти, хуже свинюшника зробили. Да! А бідний чоловік страждає!

І він з досадою плюнув на підлогу „свинюшника“, чим показав свою повну зневагу як до останнього, так і до своїх службових обов'язків.

— Але ж, дозвольте,—сказав я,—це ж на вашому обов'язку лежить прибирати станцію! Ви ж сторож тут!

— А коли я не хочу за таку плату робити. Понімаєте? Не хочу! Хто ж вам задурно буде старатися? Ніхто!

— Е, та ти, видно, штучка!—подумав я, а в голос сказав:— Ну, то інша річ, коли ви не хочете. Тоді вам треба звільнитися з посади. На ваше місце знайдеться хтось другий, що краще буде виконувати свої обов'язки. Тепер, самі знаєте, всім не солодко живеться. Поїдьте в город!

— Пагано та не всім!—відповів він загадково.—Тільки руському плохо тепер живеться, а от приміром...

Але я так і не почув, кому ж зараз добре живеться, бо в цей момент із сусідньої кімнати хтось загукав:

— Данило!

— Січас!—відгукнувся він сердито і поволік ноги до контори.

Розмова з Данилом, нудне очікування на станції ще дужче затьмарили мій настрій. Крім того, починала давати себе і втома,—я почав під тихий шум дощу куняти. Так минула, може, година. Я вже зовсім почав губити всяку надію на „оказію“, як переді мною знову з'явився сторож.

— Ви все ще не поїхали?

В його голосі почулись мені глузливі нотки.

— Ні.

Мовчання.

— А може тут поблизу найдеться хтонебудь, що погодився б підвезти мене. Я й заплатив би йому добре!—додав я і пильно подивився Данилові у вічі.

Він скосив очі на бік (я примітив, що він ніколи не дивився прямо) і щось довго думав.

— Та воно тошно,—зрештою заговорив він,—є тут один чоловічок на хуторі, що може відвезти, коли йому добре заплатити. Тільки чи він дома?

— Так чого ж ви досі мовчали! Я б уже, може, наполовині дороги був!—скрикнув я з досадою.—Де той чоловік живе? Давайте його сюди!

— Та тут недалеко на хуторі! Може з верству, а може трохи далі буде!

— Та де, де?

— Та чи ж він вдома, от у чому штука!—вів своє Данило.— А потім, він возить тільки по знайомству, бо тепер, самі знаєте, яке урем'я. Коли хочете, я можу сходити до нього,—тут він на одну мить зупинився і знову подивився на мене скосоока,—тільки скільки ви заплатите за це?

Для мене аж тепер все стало ясним. О, який же я був дурень! Мені треба було з цього починати. Треба було підійти до Данила й сказати:

— Товаришу! Мені треба проїхати до В. Найдіть мені підводу, заплачу!

І Данило зараз же побіг би і привів би свого чоловічка.

— Так ви сходите, голубе? — кажу я знову ласкаво до Данила, а в душі пожалкував, що я не маю відповідної твердості в голосі. — Скільки ви за свій труд візьмете?

Цим я припустив грубу помилку. Побачивши, що я так говорю з ним, Данило похилив голову і повільно відповів:

— Та хто його знає, скільки там з вас узяти? Воно й труд не який! І бачу, що ви теж чоловік не багатий! — і при цьому поглянув на мій чамайдан.

— Десять тисяч доволі?

Мовчання.

— Ну, двадцять буде?

Мовчання.

— Що за напасть? — думаю я і з одчаєм кажу:

— За п'ятдесят підете?

— Дайте вже сто! — нарешті вимовляє Данило. — Що вам стоїть? — і знову погляд в бік мого чамайдану.

У мене аж в середині похолонуло. Сто тисяч! Сто тисяч за те, що людина десять хвилин пробіжить. Але мені було ясно, що за меншу суму Данило не погодиться піти. І я махнув рукою:

— Ну, гаразд! Ідіть!

Данило зараз же пожвавішав і скоренько пішов, наказавши мені нікуди не відлучатись із станції. Я став проти вікна і замислився.

— О це так романтика! — думав я. — Здорово! А потім цей Данило цікавий тип. Сидить ось на цій глухій станції, пригадує „доброе старое урем'я“ і намагається облупити, як сидорову козу, випадкового подорожнього!.. Ну-ну, попав я, здається, в рахубу!..

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

де тов. Богуш веде цікаву дискусію з своїм
возницею... і благополучно прибуває до свого
старого приятеля.

Не знаю, куди б мене завели думки, коли б на цей час не заторохтів віз і я, виглянувши у вікно, не побачив, що Данило приїхав зі своїм „чоловічком“.

Він увійшов до станції і взявши мого чамайдана, пошепки сказав мені:

— Він буде прохати у вас півмільйона, але ви більше трьохсот йому не давайте. Буде з нього!

— Добре!— сказав я, а сам подумав:—А ти, бач, так сотню зідрав з мене!

„Чоловічок“ оказався досить таки кремезним дядьком, повновидим з хитруватими очима.

— Вам куди треба?— спитав він.

— До села В.

— Далеченько! Ну, так і буде, за сім сот повезу!

Я обернувся на знак запитання.

— Та бійтесь бога,— сказав я, вдаючись уже і до його віри.

У городі візники і то менше беруть!

— Так тож у городі! А в нас овес вісім сот! А конячок треба чимось годувати. Заробіток же тепер, самі знаєте який!

Таким чином, я мав впасти жертвою загального господарського розруху. Данило і повновидий „чоловічок“ постановили використати добру нагоду і здерти з мене, що називається, дві шкiri, а як доказ, що мав виправдати в моїх очах те здирство, вони наводили: мука—мільйон, овес—вісімсот!..

— Чотириста дам,—кажу,—більше не можу!

„Чоловічок“ засміявся:

— Ні так не буде. Я й то тільки заради Данила Хведоровича поїхав. Прийшов до мене й каже:—„Чи не одвезеш, говорить, Прокопе, одного товариша?“—„Чому, кажу, не відвезти! Можна, кажу!“

— Ну, от і відвезіть.

— Та відвезти можна, тільки ж коней жалко. Ну, так і буде. Для вас за шістьсот поїду!

Це „для вас“ було чудово сказано.

Я вагався. Я був в руках цих двох людей і почував свою повну безсилість

— Ну, п'ятсот і їдьмо!—сказав я рішуче.

„Чоловічок“ побачив, що більше з мене не візьме і погодився. Деякий час ми їхали мовчки. Дощ перестав. Далечинь була заткана тонким серпанком. Над нами висло сіре невмите небо Настрій у мене теж був сірий і я байдуже озирався навколо.

— А дозвольте запитати, звідки їдете?—зненацька запитав мій возниця.

Я назвав перше місто, що прийшло мені в голову.

— А-а!..—протяг він.—Здалеку ви! Верстов триста буде?

— Кладіть вірних п'ятсот!

— Он як!—продовжував він дивуватись.—А скажіть, як там у вас люди живуть? Краще, ніж у нас?

— Та трохи краще!—відповів я нехотя, пам'ятаючи інструкції мого старого приятеля, що не радив мені особливо вступати в розмови з чужими людьми.

— А скажіть, на милість, хліб почім у вас там?—продовжував він мене допитувати.

— Та як вам сказати. За триста тисяч можна пуд узяти!

— Диви! Та це ж як не дурно! А в нас мільйон! Хе, от щаслива сторона! Видно, врожай у вас був?

— Та був! — відповідаю я мляво. — Пудів з п'ятдесят дала десятина!

— Значить мужики у вас живуть?

— А живуть! Тепер тільки їм і життя! — хочу я його вколоти.

— Е, ні, не кажіть. Може по інших сторонах і справді, мужикам добре живеться, а в нас земля не родить!

— Чому так?

— А тому, що не родить. Он у вас там, як ви сказали, десятина по п'ятдесят пудів дала, а в нас вимолотиш двадцять кіп, а візьмеш шість пудів. От як у нас родить. А то стоколос або звонець уродить. А де звонець, там житові кінець, — кажуть у нас

— Немає поганої землі, а є погані господарі! — кажу я повчально.

— Чули. Приїздив тут і на наш хутір раз агроном і теж, що ви оце зволили сказати, говорив. Тільки наші мужики інакше на це дивляться!..

— А цікаво, як же вони на це дивляться?

— А так, що бога ми забули, от що! — випалив він мені. — От хоч би й голод, що про нього тепер люди багато говорять і, кажуть, по газетах пишуть. Ми от хотіли розумнішими за нього, милосердного бути, по своєму планту жизнь повести, а він узяв і сказав: — „А я ось що вам зроблю, ось що вам зроблю! Не забувайте мене!“ — І раз не вродило, і два не вродило, — може, думає, люди одумуються!

— Ну, добре, хай бог! — погодився я. — Але як ви думаєте, хіба богові гарно, коли люди від голоду вмирають? Бог же добрий, кажуть попи. А коли він такий добрий, то чому ж він не попередив посухи? Він же любить людей, як батько своїх дітей. А скажіть, от ви батько, невже б ви засудили своїх дітей на голодну смерть?

Мій возниця замислився.

— Хто його знає? — нарешті промовив він. — Путі господні неісповідими, його волі ніхто не знає. Істино ви сказали, що бог для людей, все одно, що батько для своїх дітей. Отже, через любов до нас і карає, щоб не забували його, небесного отця!..

Тон, яким він проказав ці слова, був завчений і нещирий. Я сказав:

— Це вам піп наплів, а ви й вірите. А от що ви скажете про чужі землі, де люди не так вірують в бога, як у нас, а там десятина родить по 200 пудів пшениці! Що ви на це скажете?

— А хто його знає. Ніхто там не бував, то й вірити не можна. Оп'єть же, це од волі божої залежить. Він довготерпеливий, все жде свого часу, а тоді візьме та одразу й покарає.. Так то! — закінчив він з переможним виглядом.

— От ви не вірите, що за кордоном люди краще живуть, бо там мовляв, нікого з ваших не було! А в те, що на небі є рай і що в тому раю ростуть золоті яблука, ви напевне вірите?

Він трохи подумав, перед тим, як відповісти і потім сказав твердо:

— Вірю!..

— Але ж, чоловіче добрий, — кажу я до нього, — в раю теж ніхто з ваших не бував. Звідкіля ж у вас така віра в те, що на небі є рай і золоті яблука?

— Святе письмо про це говорить, угодники й мученики являлися, праведні душі завмирили, по митарствах ходили, на власні очі все те бачили! — проговорив він тим же завченим голосом.

— Ого! — подумав я. — Та ти, видно, добре нашпигований попівською бриднею.

— Так що виходить, по-вашому, це бог карає своїх дурних дітей, що насилає на них голод! — розпочав я знову розмову. — А дозвольте тоді запитати, за які провини?

Я дивився йому пильно у вічі. Але вони були чисті й спокійні. Здається, жодний сумнів не потьмарив їхньої тієї чистоти.

Він довго не відповідав, про щось думаючи.

— За які провини, кажете? А за такі, що бога й церкву ми забули, хрест занедбали! От бог і карає. А ми повинні коритись його волі і простувати на його святу путь!..

Ні, який хитрий цей дядько. А міркує, як справжній богослов. І все це робить із зовсім невинним виглядом.

Раптом мені в голові промайнула щаслива думка.

— А скажіть, — спитав я, — у вас до революції був пан?

— А був!

— І щож, певно, ви його землю поділили?

— А якже. Благодареніє богу, і мені впало три десятини!

— А тепер скажіть, дядьку, хто вам ту землю дав — бог чи більшовики? І потім, невже бог дозволяв ту землю брати мужикам? Попи говорять щось іншого!

Він здивовано подивився на мене. Видно було, що він одразу не міг збагнути мого запитання.

— Та то ж земля панська! — сказав він нарешті, знизавши плечима.

— Я знаю й без вас, що панська. Але пам'ятайте, — ви ж, я бачу, добре грамотні, — що Апостол Павел сказав: — „раби, повинуйтесь господам вашим!..“ Певне, чули це? А ви не тільки порушили волю божу, а й для себе урвали три десятинки. Хе! І після цього ви думаєте попасти в рай! І не думайте! Проженуть вас з-відтам!

— Старі люди переказують, що вся земля колись була мужицька, а потім уже до панів дісталася! — боронився він.

— То правда, що колись уся земля була мужицька, але коли згодом пани кращу землю загарбали, то це сталося з ласки

божой. І коли вони наших дідів міняли на собак, то й це робилося з ласки божой. Отже виходить, що коли пани віднімали в селян землю, коли вони міняли їх на собак, то це було вгодно богові, адже ж так? А як селяни стали одбирати у панів назад землю, то попи оголосили, що це беззаконство. Ви от попам вірите, а від панської землі не відмовились. Як же це погодити?

Він зовсім розгубився.

— Адже ж усі землю брали, то чому б і мені не взяти! — скрикнув він. — Якби я від землі відмовився, то ніхто б мене не вважав за розумного, а всі за дурня мали б!

Ми надовго замовкли. Хмари розійшлися. Заголубіло ніжно небо. Яркою зеленню красувалися поля. Темно зеленими стіцями стояв ліс, що з усіх боків сторожив обрій. Я, певно, задрімав, коли мене розбудив голос возниці:

— А он і В.! — і вказав кудись пужалном вперед.

І дійсно, через якусь годину ми в'їздили в село. В ту ж мить я забув про все, крім зустрічі з моїм старим товаришом.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

де тов. Богуш заслуховує цікаву історію, що переривається пострілами через вікно.

Ми зупинилися перед ґанком великої школи. Я розплатився з візником, узняв свого чамайдана і пішов до дверей. Назустріч мені вийшла сторожиха і я запитав її, чи вдома вчитель. Вона недовіркою мене оглянула і не без вагання відповіла:

— Вдома!

Через хвилину я вже тряс і тис руку свого старого семинарського товариша, а він дивився на мене з замішанням на обличчі і в десятий раз повторював одну й ту ж фразу:

— От і добре, що приїхав!.. От і добре!.. Я радий, дуже радий тобі!.. Сідай!..

Він майже не змінився за ці десять років, що ми з ним не бачились; тільки колись чисте чоло тепер прорізала глибока зморшка, ніби його завжди мучила й гнітила якась таємна думка. В семінарії й потім всі його знали як веселого й дотепного хлопця, що завжди мав якусь штуку про запас і мені трохи дивно було бачити колишнього Жирафу, як його прозивали ми в семінарії за високий зріст, — таким споважнілим та серйозним; найбільше вражала його задуманість і погляд, що часто зупинявся на одній якійсь точці, ніби його щось приковувало до неї.

— А тебе, видно, здорово життя потріпало? — сказав я, уважно його розглядаючи.

Він увесь стрепенувся.

— А так, чимало було пережито!

— Не жонатий?

— Ні. Якось не довелося! — розсміявся він не весело і потім стурбовано запитав: — Доречі, хто тебе привіз?

— О, якийсь чудернацький дядько, що його мені привів станційний сторож! — відповів я байдуже. — У нього релігійність якось по-чудному перемішана з «мужицькою правдою» і правом на панську землю!..

— А який він із себе? — питав він далі так само стурбовано.

Я досить докладно описав йому свого возницю. В міру того, як я оповідав, зморшки на його обличчі зникали і воно набирало свого звичайного виразу.

— Але чому тебе все це так цікавить? — запитав я його в свою чергу.

— Та просто так! — відповів він. — Ну, ти, мабуть, здоровився? Ти, поки що вмивайся, а я скажу Присьці, щоб зготувала нам вечерю!

Коли він вийшов, то я подумав про досить незвичайну поведінку мого шкільного товариша. Що за таємниці ховає він? І куди я попав?

І я вирішив цього ж вечора про все досконало дізнатися.

Уже зовсім стемніло, коли ми сіли за стіл.

— А тепер розкажи мені, — звернувся я до нього, коли ми налили собі чаю і запалили цигарку, — ти чуло, як тупило того твого розпачливого листа до мене і чим я можу допомогти?

Він зблід при цих словах. Потім сказав глухо і з зусиллям:

— Раз ти вже тут, то треба розповісти, бо все одно, рано чи пізно, а вся історія впливе на поверхню!

Слідом за цим я почув не зовсім звичайну історію. Мій приятель в цьому селі вчителював уже три роки. Прибув він сюди після досить бурхливих років імперіялістичної та громадянської війни і думав в цьому тихому медвежому куточкові присвятити себе роботі на користь народу. Усе йшло гаразд і мій товариш почав був уже дещо й забувати, як одного весняного вечора до нього несподівано з'являється однополчанин по царській армії, його товариш, що з ним він перебув не одну смертельну небезпеку. Несподіванка була тим більша, що той прийшов до нього переодягнутий селянином, так, що він спершу ледве пізнав його. Але він не став розпитувати про мету цього переодягання, а прийняв свого старого товариша, як то й слід було. Цілий вечір минув у спогадах. Нарешті Сергій, так звали того приятеля, сказав:

— „А я прийшов до тебе в дуже важливій справі. Тільки дай слово, що все, що ти почуєш, лишиться між нами!

— „Хіба ми не товариші, щоб зраджувати один одного! — сказав Жирафа. — Охоче даю тобі таке слово!“ — і вони потисли один одному руки.

Але вже через кілька хвилин Жирафа страшенно жалкував, що таке слово дав.

Далі я буду передавати розмову так, як вона велася між ними.

— „Мене післав до тебе „штаб“! — сказав Сергій. — Ми довго сперечались між собою, чи друг ти нам чи ворог. Ти за таких таємничих обставин зник, що розшукати тебе коштувало не мало труднощів. Так от, чи справді ти приятель більшовикам і перекинувся до лав зрадників, чи ти тільки прикидаєшся ним? Одні казали, що ти наш ворог, що ти продався комуністам, що тебе треба знищити як зрадника. Але я боронив тебе і визвався сам з тобою побачитись і переговорити, бо нам потрібні люди. Мені дозволили, але з такою умовою: коли ти наш, то ми тебе включаємо до нашої організації; коли ні, то я повинен тебе власною рукою вбити!“

Жиrafa повернув до мене своє зблідле обличчя.

— Ми з Сергієм сиділи, так як оце зараз із тобою. Я тут, а він на твоєму місці. І от, розумієш, як тільки він сказав оті слова, я відчув, що переді мною сидить не приятель мій, а ворог. Сергій же вийняв бравнінга і поклав перед себе.

— „Так кажи: друг ти нам чи ворог?“

Я силувано розсміявся.

— „Ворог, Сергію, ворог!“

Його так і пересмикнуло.

— „Але почекай, Сергію!.. Я твій старий товариш і ти мене хочеш вбити?.. Завжди ж! А хіба ти забув, як я тебе на Стоході під грядом австрійських куль пораненого виніс? Коли забув, то пригадай!“

— „Ні, не забув. Того й прийшов до тебе. А іний би не питав тебе, а просто б застрелив!“

— „Але завіщо? Давай поговоримо спокійно! — кажу я. — Що це за „штаб“ такий, чого він хоче, яку мету він собі ставить? Поясни ти мені, будь ласка! А вбити ти мене завжди встигнеш!“

Сергій починає мені розповідати. За його словами виходило, що вони мають підняти повстання проти радянської влади. Я його вислухав, а тоді й кажу так спокійно:

— „От ти тут, Сергію, називав мене зрадником за те, що я, мовляв, продався більшовикам. Але мені жалко тебе за те, що ти продався полякам і став шпигуном. Ось чому, Сергію, нам з тобою не по дорозі!“

— „Ти продався більшовикам! Ти зрадник!“

— „То ще невідомо, хто з нас зрадник!“

— „Ти мусиш умерти!“

— „Ну щож! Раз мати родила, раз і помирати. Коли я мушу умерти від твоєї руки, то чого ж гаятись? Стріляй!“

— Він звів бравнінга, а я сиджу й посміхаюся до нього. Бачу тремтить у нього рука.

— „Ні, — каже знесилено, — не можу. Дуже ми багато з тобою пережили вкупі! Давай відкладемо розмову до ранку!“

— Ми повечеряли, спокійно сперечаючись про різні справи, немов би й справді два гарних приятелі. Я був настільки спокійний, що як тільки ліг, то так зараз же й заснув.

— На ранок Сергій каже:

— „А ти хоробрий! Цілу ніч спав спокійно, не боячись, що я тебе застрелю!

— „Я ж мав у своїй хаті друга,—відповів я трохи іронічно,—то чого ж би я мав боятись!

— „То ти може, передумав за ніч?

— „Ні, Сергію, не передумав. Я лишаюсь при своїх думках.

— „Що ж мені з тобою робити? Мені наказано або повернути тебе до нас, або вбити. Вибору ні для тебе, ні для мене немає!

— „Дивись сам. Я тут тобі не порадник.

— „Я взяв на себе непосильну ролю. Інший би давно зробив те, що треба!

— „Можливо.

— „І все таки ти мусиш померти, бо ти надто багато знаєш про наші пляни! Що ти думаєш про це?

— „Я вчинив би так, як того вимагають інтереси України!

— „Тобто?

— „Покинув би свою шпигунську діяльність і став би до чесної праці!

— „Виходить, що ми не за інтереси України боремося? Так?

— „А звичайно, так. Ви боретесь за інтереси чужі, ворожі Україні!

— „Тоді ж хто, по-твоєму бореться за інтереси України? Чи не більшовики, часом?

— „Так, вони!

— „Неправда!.. Бридня!..“ — скрикнув він.

— „Ми, я бачу, ні до чого не домоворимося з тобою. Роби ж скорше своє діло!“ — кажу я

— Його обличчя скривилося від болісної гримаси. Він довго мовчав. Нарешті каже:

— „Проведи мене до лісу!“

— Я подумав сам собі, що там або засідка на мене зроблена, або він просто мене уб'є. Від цього мені стало, навіть, весело. Проте, я сказав спокійно:

— „Гаразд, я проведу.“

— Ми пішли, ввесь час не перестаючи неголосно сперечатись. Коли відійшли досить далеко, то сіли на невеликій галявині під старою сосною і запалили цигарки. Після довгої мовчанки Сергій сказав:

— „Тут ми з тобою розпрощаємось!.. — і значучо подивився на мене.

— „Мабуть на завжди! — подумав я, а в голос сказав: — Значить, ти йдеш?

— „Так, іду!

— „А як же зі мною? — питаю. — Чи ти, може, передумав?

— „Ні, не передумав. Але я не можу. Перед своїми я роблю

великий злочин, що не вбив тебе, але я певний, що ти нікому не скажеш, що я в тебе був і що я тобі говорив. Во ім'я нашої дружби!

— „Ти мене ставиш під велику небезпеку, Сергію!

— „Знаю. Але не забувай, що під такою ж небезпекою перебуваю й я!“

— Ми помовчали.

— „Про все я доповім своєму „штабові“ і він вирішить твою долю!

— „Гаразд. Але як я дізнаюсь про той рішенець?

— „Коли ти одержиш листа в червоній коверті, то знай, що тебе засудили на смерть. Це буде моя подяка тобі за Стоход!“

— „Добре, дякую. А тепер прощай! — і я звівся на ноги.

— „Прощай!“

— Ми потиснули руки і я пішов, не оглядаючись, через галявину. Мені безумно хотілося зігнутися і побігти. Але я йшов рівно й твердо, весь час чекаючи пострілу в спину. Чекання це здавалося безконечним. Галявина мала не більше як сто кроків, а мені здавалося, що я йду вже цілу вічність. До кущів лишилося не більше як п'ять кроків, а пострілу все не було. Тут я не витримав і оглянувся назад,—Сергія під сосною не було, він зник.

Кілька днів минули для мене в надзвичайній тривозі. В мені боролися чуття між дружбою і обов'язком. Адже справа йшла не про одного мене, а вона торкалась багатьох людей, нарешті, вона була скерована проти того, що я вважав за єдине правильне. Другими словами, я знав про зрадників і повинен був про це повідомити владу. Але як? Я був певен, що за мною стежать і досить було одного необережного кроку з мого боку і мене із-за кутка пристрелять. Тут я згадав про тебе і вирішив тобі написати. Гадаю, що ти допоможеш розв'язати цю прокляту справу.

Листа в червоній коверті я не одержав і досі, та й не вірю, щоб Сергій прислав його. Проте, трапилось щось іншого.

Через два дні після того, як був у мене Сергій, до В. прибула молода співробітниця Н-ського музею. Спеціальність її ботаніка і вона приїхала сюди вивчати дуже рідку рослину, а саме „Azalea pontica“; крім того, вона захоплюється місцевим фольклором. Галина Михайлівна, так звуть цю молоду дослідницю, будучи натурою поетичною й романтичною, сама напрохалася в ці нетрі. Так вона сама своє прибуття сюди пояснювала.

Проте, деякі вчинки Галини Михайлівни притягли мою увагу. Наприклад, вона дуже любить сама ходити на прохід і товночі; вдень вона часто блудить по лісу і селяни її бачили верстов за п'ятнадцять від села. Часто вона просто зникає невідомо куди і вертається пізно. Цю свою поведінку вона пояснює, поперше, своєю романтичністю і, подруге, тим, що їй, мовляв, треба робити далекі ботанічні екскурсії. Я кілька разів хотів її

прослідити, але безуспішно. Спершу я не надавав цьому ніякого значіння, але потім, зібравши деякі факти до купи, я дійшов несподіваного висновку...—Він зупинився. Від хвилювання йому виступив піт на чолі, і він машинально витер його долонею. Потім, слабо посміхнувшись сказав:

— Мені здається, що Галина Михайлівна є ніхто інший, як шпигун, приставлений до мене „штабом“!

Я звів на нього очі.

— На чому засновані такі твої гадки?

— Бачиш, прямих доказів у мене немає. Але те, що вона так скоро з'явилась після Сергія, її досить чудна поведінка, ці її раптові зникнення, це уперте уникання, щоб хтонебудь супроводив її в екскурсіях, це забагато дечого говорить!

— Хм!—хмикнув я.—А скажи, вона красива?

— Дуже хороша!—сказав Жираф і щоки його злегка почервоніли.

Я стукав об стіл пучками, обдумуючи цю нову ситуацію. Між тим, він говорив:

— Тепер коли ти приїхав і я тобі все розказав, я почуваю, що ніби гора з моїх плечей зсунулась. Само собою, що я тобі буду в усьому допомагати!

Раптом він замовк і повернувся до дверей. Вони були відчинені і на порозі стояла Пріська.

— Тут от вам із сільради записку принесли. Завтра буде якесь засідання, так прохали, щоб ви обов'язково прибули!—і вона простягла руку з запискою до мого приятеля.

Очі обох нас прикипіли до тієї руки,—вона тримала червону коверту. Мій товариш страшно зблід, а я швидко вирвав коверту з рук сторожихи і спитав хрипко:

— Хто приніс?

— Та якийсь парубок. Каже, що з сільради передали! Але хто, в темряві я не розібрала!

— Гаразд! Можете йти!

Коли вона причинила двері, я похапцем розірвав коверту,—там був аркушик чистого паперу без єдиного написаного рядочка. Нічого не розуміючи, я підняв очі на Жирафа.

— Що це значить?—запитав я збентежено.

— Це значить, що мене приговорено до смерті!—сказав він спокійно.

— Дурниці!—сказав я сердито.—Умирати рано. Ми ще поборемось!

— Дякую. Я знав, що ти мені допоможеш, тому то я так і хотів, щоб ти приїхав!—і він нахилився до стола, взяв коверту і почав її розглядати.

Я ж сидів, і обдумував, що мені робити. Навскоси від мене було вікно. Ми забули його причинити і вітер легко гойдав білу занавіску. Було душно. Десь далеко рокотав грім. Очевидно, насувалася гроза.

Я вже вилаяв себе за ту необережність, що ми забули зачинити вікно. Грім ударив дужче.

— Видно гроза буде! — сказав Жирафа.

Я не відповів, бо мій зір був прикований до вікна. Річ у тому, що мені здалося, що ніби за вікном промелькнула чиясь неясна гінь. Не встиг я цього як слід збагнути, як вітер дужче колихнув занавіскою і я побачив чорне дуло обріза, що було направлене просто в спину мого друга. Не кажучи нічого, я тихо вийняв з кишені револьвера, швидко підвівся і потушив лампу.

— Лягай на підлогу!.. — крикнув я і сам упав додолу.

Не встиг я сказати ці слова, як у нас над головою ударив грім, що в ньому потонули два постріли.

Ми лежали кілька хвилин, прислухаючись, як об дах порочить дощ. Потім я схопився на ноги і, стискуючи револьвера, кинувся до вікна. Приятель мій до дверей.

Я обережно виглянув. За вікном зараз же починався сад. Звичайно, нікого вже не було, бо злочинець міг уже давно втекти. Я повернувся до стола. На порозі показалась бліда Пріська з свічкою в руках. Засвітили лампу.

— Стріляв хтось чи що? — спитала вона злякано.

Мій приятель хотів щось у неї спитати, але я поклав пальця на уста на знак мовчання. Потім виступив наперед і веселим голосом сказав:

— А що, здорово злякались? не бійтесь! Це я, розряджаючи револьвера, ненароком вистрелив!

— А я думала, що бандити! — сказала Пріська і обвела очима кімнату.

Коли вона вийшла, ми стали уважно обдивлятися стіни, щоб знайти те місце, куди влучила куля.

— Ось де вона! — скрикнув мій приятель.

— Справді, над столом була ледве помітна маленька дірочка.

— Не крики ти мені, якраз би влучив! — сказав Жирафа і посміхнувся сумно. — В хороші гості ти приїхав. Але мене цікавить ось що. Я ясно чув два постріли. Один для мене зрозумілий. Але хто стріляв другий?

— Я!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

де тов. Богуш знайомиться з молодого дослідницею. Вона присоглашає його піти на відпуст до старого монастиря. Тов. Богуш дає згоду. Нова пригода.

Другого дня я чуть-світ пішов в сад. Звичайно, що ніяких слідів я не знайшов, — вони були змиті водою.

Повернувшись, я сказав Жирафі:

— Ми повинні всіма силами підтримувати версію про випадковість вчорашнього пострілу, як необережність з мого боку.

Це, поперше, не викличе ніяких зайвих погослів не селі; по-друге, твої „приятелі“ будуть здивовані тим, що ми нікому про це не заявляємо і, потрете, дасть нам волю чину відносно їх!.

Він погодився.

— Крім того, ми мусимо уявляти з себе самих безпечних людей, що їм абсолютно ніщо не загрожує і які абсолютно нічого не бояться. Для тих, хто нічого не знає, ми будемо здаватися людьми просто небоязкими. А твоїм „приятелям“ ми покажемося людьми страшенно хоробрими і вони почнуть думати, що за нашими вчинками ховається щось більшого, ніж то на самім ділі є. Досі вони чинили все безпечно, але після цього вони будуть обережніші, і перед тим, як зважитись на якийсь крок, вони його сто раз обміркують,— а це нам дасть виграш в часі. Тут, друже мій, треба бити на психологію!

Нашу розмову перервав прихід Галини Михайлівни. Признаюсь, я з великою цікавістю чекав на цю візиту. Але портрет Галини Михайлівни, намальований вчора моїм приятелем, був далекий від оригіналу. Вона була справжня красуня. Мене вразив тонкий овал її обличчя, палкі очі, що горіли якимось внутрішнім огнем, її червоні уста; вона мала струнку й дуже постать, що її тільки можна зустрінути у завзятих спортсменок.

Поздоровкавшись, вона з усімішкою звернулася до мене:

— Так це ви той хоробрий, що стріляєте в своїх?

— А хто вам сказав?

— Та Пріська ж! Каже, що отой приїжджий товариш вчора ненароком мало Дмитра Івановича не застрелив!— і вона якимось особливим поглядом окинула всього мене.

— Я й сам не знаю, як воно трапилось!— вибачився я, прикинувшись трохи дурником.

Я боявся, що вона почне допитуватись про подробиці, побажає взнати, де я сидів, куди влучила куля. Але Галина Михайлівна поставилась до всієї події до дивного байдуже. Вона повернулася до мого друга і заговорила з ним про те, яку вона позавчора зробила чудову прогулянку. Пробувши з півгодини, вона вийшла.

— Чудна жінка!— сказав я по її відході.— І дивно хороша!

— Ege! Я ж тобі казав!

— Мені здається, що в неї зовсім бракує цікавості, коли вона не прикидається такою. Як ти гадаєш?

Мій приятель, що не любив займатися точними психологічними аналізами, сказав:

— Ти вгадав. Вона іноді буває страшенно байдужа!

День минув непомітно. До обіда ми ходили по селу, заглянули до кооперативу, до сільради тощо і переконались, що вчорашній постріл ніким не коментується, ніхто нічого у нас не питав. Я був задоволений. По обіді я попрохав мого друга пройтись у поле, при чому, на його зачудування, я не взяв, навіть, револьвера з собою.

— Ти його лишаєш? — спитав він.

— Ну да. Я сьогодні почуваю себе так безпечно, ніби я в Харкові сиджу у себе в редакції!

Ми блукали до самого вечора. Я ввесь час висловлював своє захоплення прекрасними ландшафтами. Вечер був чудовий, тихий, повний синьої задуми. Невисокі хліба стояли нерухомо, на обрію чітко вимальовувались дерева, а на заході тихо догоряла, як ватра, покинута чумаками в степу, вечірня заграва. Вдома кілька годин непомітно пролетіли в розмовах і ми далеко за північ лягли спати.

Ранком до нас знову завітала Галина Михайлівна. З перших же слів вона звернулась до Жирафи:

— Дмитро Іванович, завтра одпуст в монастирі. Чи не зробили б ви і ваш товариш мені і Зої Петрівні послуги піти разом з нами?

— Щодо мене, то я з охотою! — поспішив я дати свою згоду. — Я якраз і приїхав сюди за вражіннями, а не за тим, щоб сидіти в хаті. А хто така ця Зоя Петрівна?

— А це вчителька з одного тут села. Вона тепер гостює у своїх батьків!

— Тоді ще більша згода!

— От і чудесно. Так ми тоді на вас чекаємо! — і вона вийшла, привітно махнувши нам рукою.

— Даремно ти погодився! — сказав Жирафа. — Беручи мої підозріння, краще б було нам сидіти вдома!

— А то чому?

— Коли правда те, що я думаю, то Галина Михайлівна нас запрошує до монастиря для того, щоб тебе показати декому. Очевидно, за нами починається справжнє полювання і для них важливо, щоб твоє обличчя запам'ятало найбільше число людей. Так буде вірніше.

— Ну що ж, — сказав я зневажливо, хоч в душі визнав рацію його слів, — нам теж не без користи буде подивитись на людей. Своїм приходом ми покажемо, що ми нікого не боїмося!

— Роби, як знаєш! Я до твоїх послуг!

Другого дня ми в чотирьох весело йшли лугами до монастиря. День на прочуд був хороший і всюди, впереді і позаду нас йшли прочани, здебільшого жінки й дівчата. З чоловіків було лише старі.

Мій приятель ішов впереді з Галиною Михайлівною, а мене залишили з Зоєю Петрівною. Вона оказалась веселою товаришкою і ми всю дорогу, розказуючи теревені, реготали. Галина Михайлівна кілька разів оберталась до нас і, нарешті, погрозила своїй подрузі пучкою:

— А тобі, я бачу, весело! Гляди, щоб не попала в сільце! Я знаю цих столичних!

— Може ти хочеш помінятись? — задиркувато запитала її моя супутниця.

— Ні, сміхуни мені не подобаються! Я б не довірила себе людині, що не вміє обходитись з револьвером!

— Ганнуса третій день страшенно незадоволена!— сказала мені конфіденціальним тоном Зоя Петрівна.— Просто якийсь чорт у неї вселився!

Про себе я відмітив, що всього три дні тому я прибув сюди. Невже підозріння Жирафа правильні? Тоді б це було потворно. І я спитав у Зої Петрівни:

— А то чому?

— Думаю, що ваш несподіваний приїзд помішав дечому! Я нашорошився.

— Ви гадаєте?

— Не тільки гадаю, а й певна!

— ...Що Галина Михайлівна й Дмитро Іванович?

— ...Нуда!

— ...І вся ця подорож до монастиря навмисне придумана для того, щоб?..

— ...Умовитись, як бути надалі!

Схаменувшись, що вона сказала щось зайве, Зоя Петрівна густо почервоніла. Я стиснув їй руку.

— Не турбуйтеся!— сказав я з веселим і значучим виглядом.— Я не ворог своєму приятелеві і зичу найбільшого йому щастя. Ви, певне, того ж бажаєте своїй подрузі. Отже, давайте закладемо з вами спілку—всіляко їм допомагати! Згода?

По її обличчю промайнула ледве помітна тінь вагання.

— Згода. Якщо наша спілка не заведе нас далеко!— додала вона лукаво.

— Я фаталіст!— відповів я.— Від своєї долі все одно не втечеш. Так чи ні?

— Так.

Але ось показався і монастир. Він стояв на горі і ніби був підперезаний високим білим муром, що замкнув в своєму колі широкий двір, будівлі, дві церкви і сад великий.

З одного боку поле розлоге коливається, а з другого круча, що зеленим гаєм кучерявиться. А далі ліс синій, що не знати куди тягнеться.

По кручі стежки перехристилися, у сутінь зелену ховаються.

Нижче луки, зелені левади. Білими цятками по зелених луках циганські шатри розкидані. Річка, за річкою поле широке, села далекі манячать, а все це знову замикає ліс, що зубцями врізався в небо.

Умирав з болем день. Сходило кров'ю небо, і тремтіло всіма фарбами, від ніжної блакиті, чудесного пурпуру і аж до густої синьки. Нерухомий лист. Стрижі з жалібним писком ріжуть прозоре повітря.

Відпочиває земля.

Уся рожева й струнка, з колонами й пілястрами, дивилась у саме небо висока монастирська баня.

Коли ми увіходили у монастирську браму, рання вечірня скінчилась. На широкому подвір'ї чути приглушений голос сотень людей, — це прочани, що чекають на всеночну і які будуть тут ночувати. Я виказую, як то і личить моєму фахові, до всього величезну цікавість. Нашим жінкам скоро надокучає з нами ходити, вони лишають нас і ми бродимо далі самі з Жирафою.

Ми попали на монастирський цвинтар. Мій друг, озирнувшись, сказав тихо:

— Ти думаєш, чого Галина Михайлівна нас покинула?

— А ей-право не знаю. Я вже й забув про те, що ти мені казав!

— Ти й досі лишився таким легковажним, яким був у семінарії! — дорікнув він мене. — Вона піде і повідомить своїх, що ми тут!

— А хай. Давай на кілька годин забудемо про всі наші страхи. Я хочу все бачити. Вийде прекрасна кореспонденція для газети. Це ж цілий фурор буде, коли дізнаються, що ще й досі цілий монастир зберігся! .

Ми повернули назад на подвір'я. Прочани вже вкладались спати. Вони були мовчазні і трохи суворі. А он молода дівчина до парубка посміхається. Рожевіють уста, сяють очі, і вся вона, обсіпана промінням місяця, похожа на русалку з своєю довгою русою косою.

Посміхнулась ще раз стомлено і уклалась спати на свій клунок поруч старої жінки, видно, своєї матері.

Завтра свято.

Старе прадавнє свято. Було колись, що тут, у срібному озері русалки жили, в місячні ночі виходили на берег, розчісували свої довгі коси, плели вінки, в озеро на Купала пускали. Реготали в лісі і залоскотували необачних юнаків. Мавки гойдалися на галузках прибережних дерев, старих водяників дражнили.

Уся містечкість була під владою сатани і не було тут святого мужа, хто б ту нечисту силу звідси вигнав.

Приходили дівчата до озера святого, співали пісень, ватру розкладали, з вигуками та вереском стрибали через святий вогонь. А до них приходили парубки, на сопілках та дудах грали, справляли грища веселі, дівчат молодих умикали, у ліс, у нетрі затягали.

І відбувалося тут тоді бісовське дійство і не було благословення церкви над цими поганцями.

Була тоді буйна сила у людей, молодість і проста дитяча віра. І самі люди були веселі.

А трохи згодом прийшли якісь суворі люди сюди, в чорному убранні, оселилися на горі в печерах і почали молитися невідомому богові своєму, страшному і суворому. Вони зі злобою дивилися на забави людей, не до душі їм були їх веселі пісні. Плювали, коли бачили їхні грища і проклинали їх... во ім'я свого бога.

Ходили з корогвами, святили озеро, кропили свяченою водою все навколо. Бісів виганяли. І просвятилося це місце і вславилося свята обитель чудесами многими, святими мужами, що своїми молитвами і життям, чесним і угодним богові, спасали землю руську від страшного й праведного гніву господнього!

Так виріс монастир. Стояв віки, сторіччя. Був фортецею старого світу, суворого й страшного бога.

Убивав радість земну навколо. Кликав з землі на небо, кудись у невідоме. Говорив чужими, незрозумілими словами.

Прекрасне людське тіло, що мало красою пишатися, гноїв живцем у землі, замурував у вогкі темні печери, заковував у залізо.

Узяв на себе покуту землі грішної і ніс на собі.

Думав, що ніс.

Так минали віки, збігаючи у безвість часу. Жили поруч обоє — старий монастир і земля з своїм світом, своїми стражданнями, з своїми пориваннями.

Змагалися.

Перемогла земля. Гріх був дужчий за монастир і тепер він запанував на всій землі.

Ось чому занепала віра в народі. Ось чому всюди побільшується безбожність. Ось чому бог відвернув своє лице від блудних дітей своїх.

Тремтять і кайтеся! Скоро надійде останній час! Бог не попустить! Монастир скоро возсіяє новою славою і знову віра відродиться, а сатана буде страшно покараний!..

Так говорив (чи то мені, скорше, так здавалося) старий чернець. Його оточували зібгані й смирні постаті прочан. Голос ченця бубонів під темними шатрами монастирських дерев, а в очах його спалахували іскри фанатизму і весь він був напосний страшною ненавистю до землі, до її радостей і до її печалей, до нового життя, що йде на зміну темряві і парости якого цупко тягнуться до сонця.

Такі й подібні думки володіли мною. Я зовсім забув про своїх супутників, що їх десь загубив у цьому натовпі. Була вже ніч. Над землею висіло високе небо, усе в сузір'ях. З лук доносився запах росяної трави. Мені чомусь пригадалась дівчина, що так хороше посміхалася до парубка.

Раптом легка рука лягла на моє плече і грудний голос Галини Михайлівни сказав:

— А, ви ось де! А ми вилазили весь монастир, вас шукаючи. Що ви тут робите, такий задуманий?

— Я обмірковував кореспонденцію до газети! — відповів я.

— Ну, то ходімо, на нас чекають! — і вона взяла мене під руку. — Ми найшли собі нічліг!

— У кого?

— Це тут ув одного знайомого селянина, що добре знає місцеву старовину!

— Це далеко?

— Ні, всього дві верстви, не більше. Я його попередила, що ми приїдемо на відпуст і будемо ночувати в нього, так що він чекає на нас!

Ми спустилися доріжкою через монастирський сад з кручі, вийшли на дорогу і за півгодини вже йшли тихими вулицями села. Біля однієї хати Галина Михайлівна зупинилася.

— Це тут! — сказала вона.

Забрехав собака. На ганку чийсь голос спитав:

— Хто там?

— Це ми, свої, Харитоне Опанасовичу! — відповіла Галина Михайлівна.

Жінки лишилися спати в хаті, а ми пішли до стодоли на сіно. Мій друг шепотів мені:

— Це все навмисне підстроєно, запевняю тебе. Цей дядько ні хто інший, як їхній агент. Ми попали просто в їхнє лігво. Яке безумство!

Жирафа ставав мені трохи смішним зі своїми страхами та підозріннями. Йому скрізь ввижались агенти Сергія та Галини Михайлівни.

— Нічого! — сказав я. — Гадаю, що ніхто не посміє чіпати нас тут і сьогодні ми можемо спати спокійно! — і я позіхнув.

Мій спокійний тон вплинув на нього і не минуло й кількох хвилин, як він уже рівно дихав. Тоді я розплющив очі і намагаючись лежати нерухомо, почав наслухатись до кожного шелесту. І так я лежав аж до того часу, поки крізь щілини не почало текти ранкове світло. Тоді я вирішив, що моя тривога була даремна і я міцно заснув.

Другого дня ми не пішли до монастиря, а спустились до озера, де мали святити воду. Нас супроводив Харитон Опанасович, якого я увесь час тримав біля себе, не відпускаючи ні на крок, виказуючи цікавість до всього. Жирафі я доручив наших двох дам, наказавши йому пильно стежити за Галиною Михайлівною.

— На чому заснована церемонія свячення води в озері? — питав я в Харитона Опанасовича.

— Це дуже стародавній звичай. Він існує з самого початку заснування монастиря!

— Але чи не находите ви, що цей монастир треба негайно закрити, бо він сіє релігійну отруту серед населення!

Коли стали святити воду, то хорі полізли просто в озеро. Решта прочан побожно стояла на березі, чекаючи на кінець молебня, щоб потім набрати води, яка вважалась цілющою, і понести її додому!

Я витяг бльок-нота, щоб занотувати дещо для пам'яті. Галина Михайлівна просунулась до мене.

— Що ви записуєте?

— Пишу, що треба неодмінно поговорити з лікарем про це „святе“ „озеро“, що являє собою джерело зарази для околиць-ного населення!

— Але це так романтично! — скрикнула вона. — Це так пахне старовиною!

— Під три чорти вашу романтику, коли вона розносить пранці! — вилаявся я, не маючи сили більше стримувати себе.

Галина Михайлівна не образилась. Вона тільки сказала, що, звичайно, я маю рацію так говорити, проте, їй жаль старих звичаїв, що так скоро вимирають.

— Та це ж опіум, отрута! — відповів я. — Ви тільки подивіться, що робиться навколо! — і я вказав їй на берег, що захряс від народу.

— Ну, не будемо сперечатися з вами. Ми про це поговоримо потім!

Церемонія скінчилась. Я був хотів зараз же повертати додому, але Галина Михайлівна енергійно запротестувала. Вона нам заявила, що ми запрошені на обід до місцевого вчителя, — він он з дружиною вниз і зараз до нас підійде. Особливо він буде радий прийняти в себе столичного літератора, підкреслила вона, бо бачити свіжу людину в тутешніх медвежих кутка — це така несподіванка! Ми будемо настільки чемними, що не відмовимось від цих запросин.

— Ви, Галино Михайлівно, весь час нами дуже піклуєтесь, а щодо мене, то ви мене посилено реклямуєте. Чому я, власне, забов'язаний такій честі? — сказав я не без уїдливого.

— Тому, що ви мені подобаетесь! — кинула вона мені.

— Вона хоче викликати в ньому ревності! — сказала мені пошепки Зоя Петрівна.

— Ага, розумію! — відповів я тихо, а голосно сказав:

— Ваші слова, Галино Михайлівно, мене до чого зобов'язують. Глядіть, щоб я справді, коли мені стане нудно, не почав за вами упадати!

— Спробуйте. Потім побачимо, що з цього вийде!

Надійшов учитель і, дійсно, запросив нас до себе на обід. Він довго розсилався переді мною в компліментах і сказав, що дуже радий бачити мене в цих краях, де він виріс і які він дуже любить.

Нас дуже прохали лишитись ночувати, але я наполягав, щоб іти додому. Тоді закомизилась Галина Михайлівна і заявила, що вона лишається, бо дуже перевтомилась.

— А ви, Дмитре Івановичу, теж ідете?

— Так. Гостинність зобов'язує мене бути разом з моїм гостем!

— То тоді лишайтеся і ви! — попрохала вона мене.

Але я рішуче відмовився, посилаючись на те, що я маю зробити записи про вчорашні та сьогоднішні враження, інакше в мене все в голові переміщається. Отже, бувайте!..

Мені показалось, що очі в Галини Михайлівни блиснули якимось особливим огником, коли вона почула мою рішучу відмову.

— Раз так, то йдіть! — відповіла вона притухлим голосом.

А я дивувався з її прекрасної акторської гри.

Я не міг рішити, чи вона й справді перевтомилась і хотіла, щоб ми залишились з нею за компанію, чи це був, просто, ловкий маневр, яким вона хотіла нас позбавитись і примусити піти.

Коли ми вийшли за село, сонце вже схилялось на обрій.

— Чи є якась інша дорога, крім тієї, що нею ми йшли сюди вчора? — спитав я Жирафи.

— Є, тільки лісом. Правда, вона трохи ближча, але їздять нею тільки восени та рано навесні, коли луги бувають затоплені.

— Ми йдемо нею! — сказав я рішуче.

— Але ж це безумство! — запротестував він.

— Дурниці! — відповів я. — Треба завсіди робити якраз навпаки тому, чого чекають від тебе вороги! — пригадав я чийсь фразу. — Коли нас мають стерегти, то неодмінно на луговій дорозі, бо який же дурень та ще тоді, коли над його головою нависла смертельна небезпека, піде лісом! А потім, мені хочеться в дечому перевірити Галину Михайлівну!

Товариш мій знизав плечима і ми заглибилися в ліс. Там стояла чарівна тиша. Крізь густе листя пробивалося проміння і тоді воно ніби прошивало сутінь золотими нитками. В гущавині стояла зелена тиша. Ми йшли весь час мовчки.

Нарешті ліс почав рідшати. Нам лишилось може пройти яку верству, щоб вийти на поле, звідки було видно село. З обох боків дороги був викопаний досить глибокий рів для того, щоб охороняти ліс від пограбування.

— От бачиш, ми й обдурили Галину Михайлівну! — сказав я. — Коли її люди стежили за нами або робили засідку, то тільки там! — і я вказав на луг. — А тут ми пройшли спокійно!..

У цей момент Жирафа, що йшов ліворуч, штовхнув мене в бік з такою силою, що я зойкнув і впав на мокре дно рову. Він слідом за мною. В ту ж секунду пролунав постріл і над нашими головами просвистала куля.

Обтрушуючи коліна від налиплої землі, я сказав з легкою роздратованістю Жирафі:

— Одначе твої „приятелі“ починають надто квапитись відправити нас на той світ. Видно щось примушує їх поспішати!

Я повернув голову і побачив підводу, що швидко наближалася до нас. На возі сиділи дві жінки і махали руками. В них ми пізнали Галину Михайлівну і Зою Петрівну, що нас дуже здивувало. Коли підвода порівнялася з нами, то Галина Михайлівна легко зіскочила на землю і побігла назустріч нам. Мене вразив вираз її обличчя — на ньому було написано чекання чогось особливого.

— В чому річ? — спитала вона схвильовано. — Ви знову заради жартів стріляєте? — звернулась вона до мене.

— Ні, на цей раз хтось, жартуючи, стріляв на нас!—відповів я сердито. Потім я без усякого переходу запитав її майже грубо:—А як ви взнали, що ми пішли цією дорогою?

Вона на мить, як мені здалося, замішалась.

— Як тільки ви пішли, я передумала лишатись. Ми найняли підводу і поїхали за вами навздогін. При виїзді з села нам сказали, що ви пішли лісом. Це було сміливо з вашого боку і я увесь час підганяла візника, думаючи вас наздогнати.. Проте, ви так швидко йшли!..

Яка спритна й розумна жінчина. І як чудово тримається. Розуміється, що той, хто їй вказав, кудю ми пішли, був її шпигун. Другому дали знати дуже запізно і він встиг нас перейняти тільки тут, при виході з лісу!

Я подивився їй у вічі і відповів різко:

— Я дуже вдячний вам за ваші турботи! Будьте певні, що цього я не забуду!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

де у тов. Богуша прокидається великий інтерес до ботаніки, історії, геології, археології та етнографії. Проте, справа не посувається ні на крок.

Кілька днів минуло без жодних змін. Я то сидів вдома і писав, то витягав мого Жирафу на довгі прогулянки, при чому старавсь, щоб з нами якомога частіше бували обидві наші знайомі.

Мої справи у Зої Петрівни стояли дуже добре,—за якийсь тиждень ми були справжні приятелі. Зате в Жирафи вони ніяк не посувалися, це було видно по його задуманому вигляду. Іноді він ходив сам не свій.

Пляна, що я його накреслив, ми проводили неухильно, але результатів теж не було ніяких. „Справа“ наша стояла і я прийшов висновку, що наші вороги на деякий час вирішили дати нам спокій.

Я перевертав в голові тисячу різних можливих варіантів, проте, ніяк не міг вхопитись за потрібну нитку. Майже щодня я будував нову гіпотезу, але скоро був примушений її відкидати, бо вона не витримувала критики нових фактів. Найбільшою загадкою в усій цій загадковій історії була Галина Михайлівна або Азалія, як ми її з Жирафою прозвали між собою. Хт вона була? Я кілька разів хитався між тим, щоб її зовсім відкинути, усунути з ланцюга подій. Правда, тоді вони ніби ставали яснішими, зрозумілішими, але й загадковішими. Азалія ж їх освітлювала промінем причинности. Отже, повторюю, справа не рухалась і я був засуджений на бездіяльність.

А втім хороший настрій не покидав мене; щождо Жирафа, то він за останні дні зовсім звівся,—зблід, схуд. Він все напоягав, щоб я виїхав і посунув всю справу із центру.

— Я не так боюся за свою долю, як за тебе! — казав він. — Уяви собі, що тебе вб'ють! Який тоді буде мій стан?

Я сміявся з тих його лобювань.

— Нічого, не вб'ють. А я не поїду звідси, поки не доведу всієї справи до кінця!

Але мій власний стан може характеризувати те, що мені доводилось бути настільки обережним, що я, навіть, не всі свої думки довіряв своєму приятелю, особливо після того, як я переконався, що він безнадійно закоханий в Галину Михайлівну.

— Бо-зна, що може з того вийти! — говорив я сам з собою. — Азалія дуже розумна і спритна жінка, щоб не зуміла використати такої сприятливої кон'юнктури. Закоханий чоловік в руках такої жінки як вона, все одно, що віск, — з нього можна ліпити що завгодно. А моему другові якраз і бракує твердої волі!

Таким чином, я несподівано для самого себе опинився ніби у ворожому таборі, де мені доводилось всього остерігатись і зважувати свій кожний крок. Я тільки одного домагався, щоб Жирафа точно виконував мої інструкції.

— Будь певен, — говорив я йому, — рано чи пізно, а ми накриємо всю цю компанію!

— Звичайно, коли вони нас не відправлять на годівлю червам! — відповідав він з злою іронією.

Я часто ходив сам на прохід у ліс. Жирафа деремно поривався протестувати проти цього і намагався щоразу мене супроводити.

— Бачиш, мені треба робити деякі розвідки і то самому. Будь ласка сиди вдома й займись якимнебудь ділом! — говорив я йому в таких випадках.

Мені хотілося перевірити, чи справді, Галина Михайлівна буває сама в лісі. Вона не ховала цих своїх екскурсій і пояснювала їх тим, що вивчає місцеву рослинність і збирає гербарій. Одного разу я спитав її про це.

— Так, я часто ходжу в екскурсії і то досить далеко!

— Коли я вчився, — зауважив я, — то дуже захоплювався ботанікою. Чи не міг би я бути вам корисний?

Вона повела своїми очима.

— Ні. Я не люблю, коли мене хтось супроводить!

— І ви не боїтесь? У лісі можуть трапитися з жінкою всякі неприємності. Наприклад, бандити?..

— От іще! — сказала вона зневажливо. — Які тепер можуть бути бандити!

— А Карась?

— Карась більше існує в уяві деяких голів, ніж на самім ділі. Запевняю вас!

— Признаюсь, — відповів я їй здивовано, — що в перший раз зустрічаю в вашій особі таку хоробру жінку.

Вона засміялась.

— Дякую за комплімент. Але наражатись на небезпеку в моїй натурі! Наприклад, з Карасем я б дуже хотіла зустрінутись!

— Ну, ти то мабуть. з ним часто бачишся! — подумав я.
Ми пройшли кілька кроків мовчки.

— Я починаю скучати, — заговорив я знову, — я не звик до такого одноманітного життя. Ось чому я хотів вам зробити компанію. Це мене трохи розважило б! Отже я повторюю своє прохання супроводити вас!

Вона глянула мимо мене кудись у бік.

— Як перестанете боятися бандитів, то, може, колись і візьму.

В її голосі звучала явна насмішка, що їй довелося мовчки проковтнути.

Проте, вона не поспішала виконати своєї обіцянки. Тоді я постановив під виглядом кореспондента газети вивчати місцеві звичаї та побут і самому вирушити в подорож, тим більше, що я мав зібрати деякі відомості, що мене цікавили. Жирафі я сказав:

— Ти мусиш сидіти вдома і пильно стежити за всім, що діється навколо. Особливо не випускай з очей Азалії!

Я цілих десять днів швendraв по околицях дорогами та лісами, але даремно я прислухався до розмов, до чуток різних, — ніде не було й натяку на те, що мене цікавило. За всі ці десять днів у мене була тільки одна цікава зустріч. Я вже повертався назад до В., коли зовсім випадково натрапив у лісі на велику групу похоронних древлянських курганів. Ця знахідка мене зацікавила. Навколо росли великі дуби. Трохи далі тяглися густі хаші азалії, що крізь них, здавалося, не можна було продертись. Я уважно обдивився могили, потім сів на одну з них, вийняв блок-нота і став записувати.

Минуло так може з півгодини, коли це раптом впереді мене розсунулись кущі і на невелику галявину вийшов чоловік, одягнений поліським селянином. Він кілька секунд постояв на місці, озирнувшись, а потім пішов до мене. Я, покинувши писати, спокійно став чекати, поки він не підійде до мене ближче.

Він станув від мене на яких п'ять кроків.

— Добридень!

— Доброго здоров'я!

— Що ви тут робите?

— Як бачите, пишу. Я вчений, — пояснив я на його мовчазне запитання, — вивчаю тутешню старовину. От наткнувся на ці кургани і, як бачите, записую. А колись інші по цьому моему описові приїдуть і розкопають їх!

— А для чого воно потрібно? — запитав він призириливо.

— По цих курганах ми вивчаємо наше минуле, визнаємо, як тисячу років тому жили наші предки. А крім того, в таких курганах іноді знаходять дуже коштовні речі!

— А гроші бувають?

— Буває, що й гроші знаходять!

— А ви чули колинебудь, як гроші виходять сушитись?

— Чув. Але то байки!

— Ні, не байки! — сказав він переконано. — Є люди, що самі це бачили. Тут, по лісах, багато скарбів позакопувано, тільки вони не всякому до рук даються. Треба таке слово або молитву знати!

— А ви знаєте когонебудь з таких шукачів скарбів?

— Знав одного, тільки він уже помер.

— Давно?

— Та вже давненько. Натрапив він на скарб один і пішов його вночі викопувати. Уже був до казана добрався і тут би йому сказати заляте слово, щоб скарб не пішов у землю, а він забув. Тільки взявся за казана, а позаду нього як зареве, а впереді вогняний стовп піднявся. Так він перелякався на смерть, покинув все й побіг. Він тоді як захворів, усе мовчав, нікому нічого не говорив і невдовзі помер. Мабуть з переляку те з ним приключилось! — додав він.

Підчас цього оповідання його бліде обличчя оживилося, а на вилицях виступила бліда краска.

Ми помовчали деякий час. Я непомітно кутиками очей оглядав його. Про рід занять цього чоловіка не могло бути двох думок. Мене тільки дивувала його ввічливість та те, що він уже був не молодий. Його поліська свитка на боках непомітно горбилась, але в руках, крім товстої суковатої палки, у нього не було нічого.

Несподівано він запитав мене:

— У вас є цигарки?

— Є.

— Дайте мені одну. Смертельно хочу покурити!

Я думав:

— Коли моя рука буде зайнята, він ударить мене по голові палкою і вб'є на місці.

Проте, я з самим байдужим виглядом поліз до кишені і вийняв коробку з цигарками.

— Прошу!

Він неловко взяв одну своїми товстими пальцями, викресав вогню і запалив. Затягнувшись кілька разів з насолодою спитав:

— Ви тут самі?

— Сам. А що хіба?

— Та я б вам не радив самому ходити по лісу, бо, часом, на бандита можете натрапити!

— А що мені бандити! Я людина мирна, шкоди нікому ніякої не роблю, узяти в мене нічого. Ні, я бандитів не боюсь!

— Вони можуть мати вас за шпигуна!

У мене від цих слів похолонуло в середині. Але я наскільки міг, спокійно відповів:

— Таке! Хіба не можна розібрати, що за людина стоїть перед вами!

Він знову обдивився мене всього уважно.

— Ну то робить своє діло і йдіть! — тон його звучав уже як наказ. — І більше не раджу вам ходити самому по лісі!

— Дякую за пораду й пересторогу.

— Бо як потрапите до рук Карася, то не минути вам тоді смерті!

— Мене вже так багато лякали цим Карасем, що я перестав уже й вірити, що він є!

— Правда? — і лукава посмішка пробігла по його устах і сховалась у невеликій бороді.

— Єй-право! Куди не підеш, все тільки й чуєш — Карась та Карась! А чи є він, той Карась?

— Це правда. Люди багато про Карася брешуть!

— От бачите! Ви теж це помітили! А мені що! — кажу я і кутиком очей продовжую за ним стежити, яке вражіння роблять на нього мої слова. — Доведись мені зустрітись з Карасем, то я б і з ним говорив би так саме, як оце зараз з вами. Треба до кожної людини вміти підійти, правда ж? І тоді вона вас не зачепить! Чи може, я не правду кажу? Як по-вашому?

Я знав, що граю ва-банк і це надавало моєму голосові такої широти, такої переконливості, що я сам собі дивувався.

Він засміявся.

— Так ви кажете, що якби зустрілися з Карасем, то не злякалися б?

— Ні, не злякався б!

— А якби оказалось, що я й є отой самий Карась! — і він пронизувало подивився на мене.

— Киньте жарти! — замахав я зі сміхом руками. — За кого ви мене маєте! Карась високий, ставний, чорнявий, молодий. А вам, мабуть чи не сорок з гаком буде!

— Та вже скоро буде!

— Ну от бачите! З'явивсь Карась у селі, так його кожна дитина одразу пізнає, так всі добре знають його!

— Так ви кажете, що Карась високий?

— Принаймні за такого його вважають. Вроді Кармалюка. Чули колинебудь про Кармалюка?

На його обличчі з'явився вираз цікавості.

— Ні, не чув. А хто він такий був?

— Це був колись відважний селянський ватажок на Поділлі.

Він панів бив. Потім його піймали і заслали на Сибір. Про нього ще й пісню склали, що починається словами: — „За Сибіром сонце сходить!..“

— А ви ту пісню знаєте?

— Знаю.

— То заспівайте! — попрохав він.

І от в лісі серед повної тиші я заспівав цьому чоловікові (може бандитові якому, а може самому Карасеві) Кармалюкову пісню. Співав я тихо, а він уважно слухав, обіпершись на свою сукувату палицю. Коли я скінчив, він сказав:

— Гарна пісня. — Він випростався. — Ну, мені пора йти, забалакався я з вами. Та й вам раджу рушати, бо вже скоро вечір! — і він пішов просто в кущі, що ніби розступилися перед ним. Ні шелесту, ні хрусту.

Через кілька хвилин я теж устав і з легким свистом пішов на дорогу.

Дома я розповів про цю зустріч Жирафі. Він аж руками сплеснув.

— Безперечно, ти з самим з Карасем говорив. Безперечно! Про нього розповідають, як про надзвичайного актора і він любить розігрувати сцени, подібні тій, що про неї ти оце розповідаєш!

— Гадаю, що його, як примітивну натуру, вразила моя глибока вченість і те, що я малював його як надзвичайно красивого мужчину. А Кармалюкова пісня мене врятувала! Коли це, справді, був Карась, то я його добре запримітив! Але чи є тут якийся зв'язок, чи ми зустрілись зовсім випадково?

— Ясно, що випадково. В противному разі, він би тебе не випустив з своїх рук!

— А як ти думаєш, Азалія наша має з ним стосунки?

— Напевне. Тільки не прямо, а через посередників. Це ясно!

Після кількох днів по тому я, йдучи лісом, несподівано наткнувся на Галину Михайлівну. Вона сиділа під старою сосною і читала якусь книжку.

Я тихими кроками наблизився до неї.

— А ви вибрали дуже поетичну місцевість для своїх вправ! — сказав я над її головою.

Вона здригнулась і швидко закрила книжку.

— Еге ж. Це дуже красиве місце. Я випадково відкрила цей куточок!

— Куточок, справді, хороший. І сосни тут такі, що ніби з небом розмовляють, і тиша. Що ви читаете?

— Етнографічні матеріали. Знаєте, дехто думає, що фантазія у поліщука дуже убога. А втім, коли читаєш поліські народні легенди, то вражіння складається зовсім протилежне!

І між нами розпочалася жвава розмова про народню поезію, про мити, про старі легенди та перекази. Вона була прекрасно обізнана з предметом, і я переконався, що розум у неї був бистрий, живий, гострий і вона багато висловлювала дуже влучних і цікавих думок. Говорити з нею була справжня насолода. Ось чому я, вибравши влучну хвилину, взяв її за руку і сказав тихо:

— Галино Михайлівно! В етнографії я профан! Але ви так прекрасно говорите й читаете, що я ладен стати вашим найпильнішим учнем! Як ви не одмовляєтесь, то візьміть мене в одну із своїх екскурсій! Я й не знаю, який я вам буду вдячний!

— Ви знову за своє! — і я помітив, як їй кров прилила до лиця.

Вона була в цей момент надзвичайно хороша, справжня красива азалія, що виросла десь у пишному квітнику.

І тут трапилось зовсім несподіване. Я нахилився і поцілував її просто в рожеві уста.

Вона в перший момент збентежилась, зім'ялась, потім з силою відштовхнула мене від себе і швидко звелась на ноги.

— Як ви смієте! — тремтливим голосом, в якому бриніли сльози гніву й образи, сказала вона. — Як ви сміли?

Я теж підвівся.

— Вибачте мені, Галино Михайлівно, я зовсім не хотів вас ображати. Але цей красивий куточок, ці сосни, цей запах лісу зробили мене нерозсудливим. Я, ей-право, не думав вас ображати!..

Тут очі її стали схожими на блискавиці.

— Як? Так це, значить, так собі? Винні ліс, сосни, запах?

Я зовсім збентежився.

— Пробачте. Даю слово, що цього більше не повториться!

Вона відвернулася і довго мовчала. А я дивився на її чистий овал і лаяв себе найостаннішим дурнем.

— Гаразд, я вас прощаю на цей раз. Думаю, що ви більше не повторюватимете таких глупих жартів, як оце зараз!..

Мовчанка.

— Чого ж ви нічого не говорите? Чого не даєте слова? — сказала вона на цей раз уже зовсім сердито.

— Згодьтесь сами, що мені дуже важко дати таке слово!..

— Значить?.. — і її очі блиснули справжнім гнівом.

— Проте, як це не важко, я це слово вам даю. Але з однією умовою, що я вас буду супроводити у ваших екскурсіях!

— Тоді, коли я цього захочу! Доречі, якраз сьогодні я хотіла вас прохати піти зо мною в одну таку екскурсію. Я тут назнала одного старого бортника, що живе весь час у лісі. Йому, мабуть, буде років зі сто і він схожий скорше на лісовика. Він зберіг безліч усяких легенд, заговорів, переказів, що мені хочеться їх записати. А крім того, поблизу від його пасіки є великі порослі „Azale'ї pontic'и“, що от-от має зацвісти. Мені хочеться якраз бути там в цей момент!

— Я з великою охотою готовий за вами йти, куди хочете!

— Ну, без сантиментальностей! — сказала вона, але очі її, як мені здалося, при цьому м'яко світилися.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,

де тов. Богуш іде на стару пасіку разом з Жирафою та Азалією. Западня. Несподіваний фінал.

Дні линули за днями, але нічого нового не приносили. Жирафа і той став поволі заспокоюватись.

Після тієї пригоди в лісі з Азалією, я більше не робив спроб її повторити. Навпаки, я намагався все більше бути коло Зої

Петрівни і страшенно до неї залицявся. Щождо Азалії, то вона знову дуже часто таємничо зникала кудись. Потім Жирафа засумував і все зідхав. Я не розпитував його про причини, а більше думав про „справу“. Зрідка в мене мелькала думка, а чи не став я жертвою ловкої і талановитої містифікації. В такі хвилини я починав особливо настирливо стежити за Жирафою, але вигляд у нього був такий чесний, що зради з його боку я ніякої не міг припустити.

Потім трапились такі події, що на кілька день зовсім вивели нас із рівноваги.

Спершу я став невольним свідком розмови мого приятеля з Галиною Михайлівною. Я йшов сам один цвинтарем, коли почув знайомі голоси, що примусило мене зупинитись. Щоб виправдати цей мій учинок, скажу, що в мене іноді з'являлась та думка, чи не працює Жирафа разом з Азалією.

Мій приятель говорить:

— Я вас прохаю облишити цю небезпечну гру. Ви молода, хороша, талановита! Для чого воно вам?

Азалія зі сміхом відповіла:

— Ви, звичайно, говорите про мої прогулянки в лісі?

— Про прогулянки і про інше! — замішано відповів Жирафа.

Тоді Азалія швидко заговорила сердитим і насмішкуватим тоном:

— Ви верзете дурниці, мій добродію!.. Про яку таку небезпечну гру ви ввесь час тут мені натякаєте?.. Хто вам вбив це в голову?.. Чи не цей ваш хамуватий товариш, що всюди соває свого носа і не дає мені й кроку ступити своїми переслідуваннями та рознюхуваннями!.. Куди не піду, всюди натикаюсь на його осоружну мармизу!.. А недавно він знає, що зробив?..

У мене дух затаївся від страшного передчуття. Жирафа мовчав.

— Так знайте ж ви, нещасна ви людина!.. Цей ваш приятель надумав був освідчатися в своєму коханні до мене!.. Ну, я йому дала такого одкоша, що він більше тепер не потикає до мене носа!.. І от, коли ви, справді, мене кохаєте, то подбайте, щоб цей осоружний тип якомога скоріше звідци забрався!.. Я ненавиджу того вашого товариша!.. Чуєте, ненавиджу!..

— Але ж Галино Михайлівно, ви забуваєте, що ризикуєте головою!

— Ну, то й що з того, що ризикую! Вам то яке діло до того? Чи ви теж, може, хочете мене скрізь супроводити, як той ваш осоружний товариш?

— Ви забуваєте, що я вам зичу добра!.. Ви забуваєте про мої почуття до вас!

— Чула вже не раз про це. І знову вам відповідаю: ні!

— Значить, ви ніскілечки мене не кохаєте?

— Ні!

— В такому разі мені нічого не лишається, як убити самого себе!

— Знову плетете дурниці! Ви ніколи цього не зробите! — сказала вона гостро. — Запевняю вас, — голос її став далеко м'якшим, — небезпека не така велика, як ви думаєте!

— Не забувайте, що за вами, певно, вже стежать!

— Пхі! — протягла вона призириливо. — Чи не цей ваш товариш?

— Ви мусите в усьому признатись! — не слухав він її. — Усе мені розказати! Я вам допоможу!

— Це він, ваш товариш, підіслав вас до мене! — заявила вона обурливо. — Так от вам: більше ні слова я вам не скажу!

— Це безумство!

— Не ваше діло!

— І це ваше останнє слово?

— Останнє!

Голоси стали віддалятися. Я обережно вислизнув із кушів і швидко пішов додому. Бідний Жирафа! Він чесно намагався повернути цього демона в спідниці на путь праведну, але потерпів повне фіяско.

Мій приятель повернувся дуже пізно і на його обличчі була написана неприхована турбота.

— Ти чимось стривожений? — запитав я його.

— Нема нічого нового? — звернувся він, в свою чергу, до мене.

— Ні, нема! А в тебе?

Він кілька разів мовчки пройшовся по кімнаті. Потім зупинився і сказав глухо:

— Знаєш, у мене сьогодні дійшло з нею до рішучої розмови!

— З ким це?

— З Азалією.

— Ну й що ж?

— Безнадійна справа!

Тоді я накинувся на нього. Я почав йому доводити, що він поступив глупо, безглуздо, що він провалив всю справу, що Азалія не настільки дурна, щоб не зрозуміти небезпеки і завтра ж або вночі постарається змитись і попередити всіх своїх спільників.

— Ти не мав права так говорити з нею! — кричав я на нього.

— Ти забув, що це обходить не одного тебе! Ти провалив всю справу!

— Він мовчки стояв, винувато потупивши очі в підлогу. Нарешті промовив:

Ти забуваєш про мої почуття до неї!

— Під три чорти твої почуття! Тепер давай думати, як виправити твою глупу помилку!

Я набив револьвера.

— Куди ти? — спитав він.

— Піду на розвідки!

Він зробив був крок до мене.

— Ні, ні, ти лишайся вдома!..

Я вийшов і потонув у темряві. Городами я пройшов до квартири Галини Михайлівни і ліг за деревами в садку так, що мені було видно вікна її кімнати.

На ранок я повернувся додому сердитий і нічого не сказавши Жирафі, що зустрів мене мовчазним запитанням, я зараз же ліг спати. Мене розбудило тормосиння.

— Вставай!.. — сказав Жирафа. — В селі трапилось убивство! Я схопився, як на пружинах.

— Що, може, Азалія?

— Ні, якогось чоловіка!

Дорогою, поки ми йшли на місце події, він розповів мені, що ранком у сільраду донесли, що в лісі, недалеко села найшли труп невідомого чоловіка. Туди вже пішов голова сільради з понятими. Він це взяв від Пріські і поспішив мене розбудити, бо вважає, що це може пролити якесь світло на всю „справу“.

Труп лежав на галявині ниць до землі; одна рука була відкинута, а друга підібгана під себе; в трьох кроках валявся бравнінг.

Коло трупа вже був голова сільради, кілька селян і Галина Михайлівна. Побачивши її, я невдоволено подумав:

— Вона й тут нас випередила!

Галина Михайлівна мала дуже стурбований вигляд. Очевидно, цей випадок її теж сильно збентежив.

Жирафа, як тільки глянув на труп, страшно зблід і поточився. Я підхопив його під руку.

— Це Сергій! — прошепотів він мені безвучно на вухо.

Я підійшов до голови сільради.

— Хто перший найшов трупа?

— Якись хлопчики!

— Ніяких паперів немає? Ви обшукали його?

— Ні.

Я нахилився і обшукав всі кишені. Ніяких паперів не було.

— Дайте знати до району, — сказав я голові сільради, а коло трупа залишіть охорону!

Більше нам нічого було тут робити. Я відвів Жирафу вбік і сказав:

— Ні слова Азалії про те, що ти пізнав Сергія! Чуєш?

Коли ми поверталися додому, то я всю дорогу просперечався з Галиною Михайлівною про те, чи маємо в даному випадкові справу з самогубством чи це є простісіньке вбивство, вчинене для того, щоб або помститися або просто, щоб прибрати з дороги небезпечного свідка чи співника.

— Ви забуваєте про револьвер! — говорила вона. — Потім рана і саме положення трупа!

— Ну й що з того! Все те можна було підробити, бо хтось, можливо, був вельми зацікавлений у симуляції самогубства. Те, що злочинці не взяли револьвера, мене ще більше переконує, що тут було вбивство. А револьвера залишено для того, щоб направити слідство на неправильні сліди!

Коли вона пішла, то Жирафа сказав:

— Ти думаєш, чого вона ото так боронить версію про самогубство?

— А твоя думка яка?

Він потер чоло.

— Я певний, що це справа їхніх рук!

— Я теж так думаю!

— Але я не розумію, для чого їм понадобилось усувати таким способом Сергія?

— Бачиш, — сказав я, — тут можна найти кілька причин. Перша, між Сергієм і „штабом“, можливо, виникли важливі розходження. Друга, що його запідозрили в зраді, бо він не виконав першого завдання, тобто не завербував тебе до організації, а коли ти відмовився, то не вбив тебе. Третє, у нього міг бути особистий ворог і той вирішив його ліквідувати! Але я скоріше приходжу до того висновку, що тут ми маємо справу з убивством. Лишається тільки в'яснити, чи має яке відношення до даного випадку наша Азалія!

— Я думаю, що має. Не забувай, що вона майже перша опинилась коло трупа!

— І можливо, що вона його обшукала! — додав я.

— Що ж ти гадаєш робити?

— Заждемо кілька день. Ми повинні удавати, що віримо в самогубство цього „невідомого“. А тим часом повести свою власну розвідку!

— Ти все тягнеш! — сказав він незадоволено. — Твої зволікання можуть нас погубити!

— Мені здається, що ти перестав кохати нашу прекрасну Азалію!

— Я її починаю ненавидіти. За її красивою зовнішністю ховається потворна душа!

— Це не жінчина, а демон! — підкинув я і пригадав поцілунок там у лісі.

— От-от! Ти правильно сказав — демон! І при тому хитрий і небезпечний демон!

— І все таки ми мусимо зачекати! — сказав я спокійно.

Він сів і закрив лице руками. Після довгого мовчання він сказав:

— Гаразд, я тебе послухаюсь. Але це в останній раз. Потім я не витримаю і піду сам заявлю про все!

Я посміхнувся.

— Ти мусиш і надалі вдавати з себе закоханого, що намагається свою кохану направити на праведну путь!

— Ти покладаєш на мене непосильну роль!

— Покинь грати Гамлета. Такі тепер не в моді. Запевняю тебе, що за кілька день усе в'ясниться. Я це передчуваю!

Минуло ще кілька день. Галина Михайлівна до нас не з'являлась. Ми цілими днями ходили по лісу і намагалися хоч щонебудь узнати, але даремно.

І ось одного вечора, коли ми сиділи з Жирафою і сперечались, до нас постукали.

— Ввійдіть!

Двері відчинились і на порозі показалаась Галина Михайлівна.

— Добри вечір вам! — і вона повела весело на нас очима. Так як ми мовчали, то вона сказала: — Що це ви обидва наспились, як сичі? Посварилися чи що?

Ми сперечались про те, чи є „Azalea pontica“ нащадком великої фавни до льодівцевої доби чи, навпаки, вона занесена сюди випадково!

Галина Михайлівна прищулила очі.

Покиньте шуткувати, Богушу! Я прийшла до вас у справі! — проговорила вона вже діловито. — Чи зможете ви завтра піти зо мною в екскурсію.

— До старого бортника?

— Так, до нього!

Жирафа спершу незрозумілими очима дивився на нас обох, потім рішуче заявив:

— Я теж іду з вами!

Я глянув на Азалію. На її обличчі промелькнула легка посмішка.

— Що ж, можна! — сказала вона. — Тільки глядіть, я рушаю рано. О четвертій я чекаю на вас у себе!

Коли вона пішла, я задоволено потер руки.

— От воно, коли настав рішучий момент, милий мій Жирафе! Збери, мій друже, на завтра свою мужність!

— Ти так гадаєш?

— Я певний. Азалії потрібен був час, щоб усе підготувати. Тепер пастка, на її думку, готова і вона запрошує нас до неї!

— І ти підеш?

— А звичайно!

— А хто такий цей бортник?

— А чорт його знає. Можливо, що немає ніякого бортника, а все це вигадки Азалії. Про нього вона мені якось розказала і я її попрохав, що коли вона йтиме до нього, то щоб узяла й мене з собою! Я навіть туруси з цією метою став їй підпускати!

— Я знаю. Вона мені говорила про це!

— А! — удав я з себе здивованого. — Це ж коли?

— А підчас нашої останньої розмови з нею!

— От і довіряй після цього жінкам!

— Значить, я добре зробив, що ув'язався за вами?

— Краще не треба. Бо коли б ти не зробив цього, я всеодно запропонував би йти тобі з нами!

— У мене немає зброї.

— Я теж не беру її з собою.

— Він витріщив на мене очі.

— А то чому?

— Бачиш, — сказав я, — мені здається, що нас зовсім не для того запрошують до старого бортника, щоб убити. Це вони могли зробити тисячу разів, не ризикуючи так одверто. Азалія не настільки дурна, щоб цього не розуміти!

— В такому разі, що ти думаєш про цей маневр?

— Для мене покищо не все ясно. Нас або хочять узяти живцем для якоїсь невідомої мені мети і відпровадити до „штабу“ а там уже розправитись! А, може, й нічого не трапиться!

Жирафа похитав головою.

— Не вмер Данило, так болячка задавила!

— Твоя правда. Проте, логіка говорила те саме, що й я. Поки з нами Азалія, нам нічого боятися! В цьому я певний!

— Говори! Нас можуть преспокійно пристрелити в лісі, а Азалія вигадася казку, що в лісі на нас напали бандити, їй же пощастило втекти. Чим ти доведеш, що це не так було?

— Ти маєш рацію. В такому разі ми беремо зброю, але Азалії не говоримо про це ні слова!

На ранок ми зайшли за Галиною Михайлівною. Вона, як і треба було чекати, була вже готова. Взута в легкі черевички, одягнута в коротку спідницю й легеньку блюзку, стрижена, — вона скорше була похожа на переодягнутого хлопця, такою стрункою, й легкою вона здавалася. Цього ранку виглядала особливо хороше і мої очі весь час мимоволі на ній зупинялися.

Ми рушили. Сонце тільки що показалось, червоне, заспане, без усякого блиску. На лани ліг легкий пурпуровий відсвіт. Жита стояли нерухомі. Гаї й переліски мальовничо вирізувались на світлому небі своєю темною зеленню. Було тихо. Обіцяв бути соняшний, душевний день.

Ми йшли, зрідка перекидаючись словами, — Галина Михайлівна посередині, а ми по боках. От і ліс. На листі висіла крупними краплями роса. Там, куди падало сонце, ті краплини горіли діамантами. На галузках починали гомозитись пташки. Десь стукав дятель, кричав одуд. кувала зозуля, стрикотала сойка. Густий смоляний запах сосен був розлитий навруги. Ліс, чим далі, тим ставав більший, густіший. Стрункі сосни гнались так вгору, що їхні верхів'я губилися десь у височині. Нас обгорнув великий спокій і ми мовчки йшли, вслухаючися в цю урочисту тишу і думаючи кожний про своє.

Коли ми відійшли, може, верстов з десять, Галина Михайлівна раптом спитала:

— Доречі, а ви взяли з собою зброю?

Я розвів розгублено руками.

— І не подумали!

Тоді вона не на жарт розсердилася.

— Що, ви думаєте, що на прохід на вулицю Карла Лібкнехта вийшли? Адже ми йдемо в самі нетрі і до того ж, може, нам доведеться десь в лісі і переночувати. Це кат зна що! Виходить таке що хоч назад повертайся!

Вона так обурювалась, що просто не вірилось, що людина так широко, так уміло може прикидатись.

— Що мені з вами робити? — зупинилась вона. — Вертати назад? І це, називається, мужчини!.. — додала вона з призириством.

— Іти далі! — сказав я. — Бог не без милости, а козак не без долі, а бандити, коли вони розумні люди, то нас, мирних людей, не зачеплять. Скоріше більший ризик був би для нас, коли б ми були зі зброєю. Я це з власної практики знаю.

— Ну що ж, — зідхнула вона, — ходімо. Гадаю, що все обійдеться гаразд!

Ми йшли кілька годин — чотири, а може п'ять; потім в одному місці завернули вбік на ледве помітну лісову дорогу, що була проложена по давній просіці; певне, що нею давно ніхто не їздив і вона вже почала заростати чагарником, молодими берізами, вільшиною та соснами.

— А цей ваш бортник, дійсно, забрався у непролазні хащі! — зауважив я, відхиляючи товсту гілку, що заступала нам дорогу.

— Це дуже чудний дід! — сказала Азалия. — Знаєте, він і досі не йме віри, що царя немає!

— Так що ми побачимо справжній живий анахронізм?

— Я ж вам казала, що покажу щось, дійсно, екзотичне!

— Але як ви на нього натрапили?

— Цілком випадково. Коли я їхала сюди, то розговорилась в Києві з одним старим етнографом. Він то й розказав про цього діда.

— Ви вже були в нього?

— Всього один раз і то недовго. Він тепер уже зовсім старий і не може впоратися сам із пасікою. Разом з ним живе молодий парубок, його онук.

Ми з Жирафою зглянулись.

— Про це ви мені нічого не говорили! — зауважив я.

— Хіба? Значить, забула!

Ліс щодалі, то ставав густіший. Хащі були такі, що за ними абсолютно не було нічого видно. Ми йшли ніби зеленим вузьким коридором. Місцевість ставала нижчою, сосна перемішалась з дубом, березою, осичиною. Проте, Ганна Михайлівна упевнено йшла вперед.

— Пасіка, очевидно, стоїть на місці колишньої поташні, або салітряного заводу, це помітно по рештках старовинних печей, — пояснювала вона нам. — Видно, за стародавніх часів тут стояло ціле село або хутір, — сліди таких сел ми всюди на поліссі зустрічали, — що потім зникло. Та ось і пасіка!

Дерева раптом розступилися і ми опинилися перед великою галявиною, що мала спад із заходу на схід. У високій траві мерехтіло безліч квіток. На галявині стояло кілька грубезних дубів та сосен з прив'язаними на них бортями. Ярке сонце заливало всю її. До медвяного запаху примішувалось тихе гудіння. Здавалося, бриніло саме повітря. То гули так бджоли.

Ледве помітна доріжка попід лісом вела до невеличкої хатки, що стояла під купою великанських диких груш. Вона вся була закрита гіллям, що спускалося майже до самої землі; трохи далі стояв тисячолітній дуб, а поруч з нього било невеличке джерельце і була викопана не глибока криниця з дубовою колодою. Я уважно оглядав цю дику й красиву місцевість.

Коли ми стали наближатися до хати, то назустріч нам кинувся великий чорний кудлатий пес, так що ми примушені були зупинитись.

— Цю-цю, Шастан! Стій, стерво! — почувся чийсь молодий голос і з-під груші виступив молодий парубок.

Привіталися.

— А що, дід Дорош вдома, Петрусю? — спитала Галина Михайлівна.

— А де ж йому бути! Тільки він зараз пішов у ліс борті оглядати. Скоро повернеться. Прошу до хати!

Собака не переставав гавкати і кидався на нас. Його чорні очі були наляті кров'ю і так і пашіли злістю. Сердитий оклик парубка, нарешті, примусів його замовкнути. Він ліг, але ніяк не міг заспокоїтись і продовжував невдоволено гарчати.

Ми сіли під грушами на грубу колоду перед примітивно збитим столом, що його ніжки були закопані в землю. Сонце вже звернуло з обідньої доби. На галявині стояла чудесна прохолода. Тихо булькотів потік, що витікав із джерельця. Я не стримався і сказав:

— Це справжнє життя пустельника. А яка тиша. От де можна тихо роздумувати і писати хороші книжки!

— Щодо мене, — відповіла Галина Михайлівна, — то я, може, з тиждень і прожила б тут, але більше не витримала б. Щоб жити тут, треба великої, роками засвоєної звички.

Петро виніс нам дерев'яну, наповнену доверху пахучими щільниками, миску, білу паляницю і кухню холодної води.

— Призвольтесь! — попрохав він. — Дід зараз надійде. Він уже давненько пішов.

Ганна Михайлівна через деякий час устала і пішла до хати. Я нахилився до Жирафи і, припалюючи в нього цигарку, сказав тихо:

— Тепер для мене все ясно. І Петро, і цей дід заодно з нею. Нам порібно колосальна зараз витримка, друже!

Ми продовжували розмовляти, щоб тим заховати нашу тривогу.

Нас покликала Галина Михайлівна, що стояла на порозі відчинених дверей хати:

— А йдіть но сюди, я вам щось хочу цікавого показати!

Я звівся на ноги.

— Нічого не поробиш, ходім! — сказав я. — Побачимо, що далі буде.

Ми підійшли до дверей і Галина Михайлівна пропустила нас вперед до темних сіней. Вона говорила:

— Зверніть увагу на двері, причілок тощо. Цій хаті не менше як двісті років. А тепер загляньмо в середину. Там, напевне, ми побачимо справжнє житло чаклуна!

Я хотів повернутись до Галини Михайлівни і попрохати її пройти вперед, як побачив, що в її руках блиснув бравнінг і вона різко й сердито проговорила:

— Руки догори, товариші!

— Руки догори! — крикнуло в той же час кілька голосів і ми були оточені кількома постатями, що направили на нас револьвери.

Жирафа не розгубився і рвонувшись до нашої прекрасної Азалії, крикнув:

— Гадюко!..

— Не руш!.. — сказала вона. — Стрілять буду!..

Нас в одну мить обеззброїли і вштовхнули в хату. Вона була темна й низька.

Жирафа повернувся до мене і зі злістю сказав:

— Це все твоя логіка довела, щоб її чорт забрав!

— Сідайте тут! — наказав нам високий рябий чоловік і вказав нам на лежанку. — І не ворухіться, трам-трам-трам-тара-рам!.. А де той газетяр?

— Ось він! — вказала на мене Азалія, що з прекрасної почала здаватись мені тепер на отруйну квітку.

— Ну, здорові, голубчики!.. Що, смачний мед?.. Наслухались лідових казок?.. Ось ми вам розкажемо дещо кращого!

Я ледве стримував себе, щоб не кинутися з голими руками на отамана, але Азалія, що весь час за мною уважно стежила, направила на мене револьвер. Я опустив руки.

Я повів по хаті очима, коли раптом побачив серед бандитів свого знайомого, того самого, що я з ним здибався коло древлянських могил. Його обличчя роздерла широка усмішка.

— Здорові були, приятелю! — сказав він. — Пізнаєте?

— Пізнаю.

— Ну, от ви хотіли бачити Карася, тепер він перед вами. Що, не боїтесь?

— Не боюсь!..

— Це той самий, — повернувся він до отамана, — про якого я вам розповідав. Він дуже хотів вас побачити. Казав, що не вірить, що ви на самім ділі є!

— Ну, тепер повірять!.. — відповів отаман з реготом.

— Що ми будемо з ними робити? — спитала Галина Михайлівна.

— Заберемо з собою. А зараз нам треба порадитись. Ей, хлопче!

Петро виступив наперед.

— Чи немає в тебе якоїсь комори, куди б можна було заперти оцих двох!

— Ось тут є комора порожня. Може туди?

— Ану покажи!

Петро взяв ключ і пішов за лежанку. Цокнула колода, і отаман пішов за ним і обдивився. Буде гаразд!.. Заганяй!..

Нам зв'язали руки і зовсім приголомшених штовхнули до темної кімнати. Тільки клацнула колода, як Жирафа почав страшенно лаятись. Я ніколи не підозрівав у нього такої хоробрости.

— Тссс! — перервав я його. — Стань коло дверей і наслухай, про що вони будуть радитись. Ще не все загублено!

Сам я став обережно ходити кругом стін, обмацуючи їх плечем, чи не знайдеться часом якого цвяха в стіні, — мені як раз пригадалися із прочитаних в молодих роках книжок різні чудесні способи порятунку, коли вже на нього, здавалось, не було ніякої надії.

Не знаю, щоб воно було, коли б у цей момент підо мною мені не почала підніматись одна із дощок підлоги. Признаюсь, що я злякався. Дощка тихо повільно одним кінцем піднімалась і скоро в отворі показалаась неясна голова. То був старезний дід із сивою головою. Він знаком показав мені наблизитись до себе. Він узяв мої руки і я почув, як одразу ослабли мотузки. Тоді я так само знаком покликав Жирафу і через секунду він теж був вільний. Потім дід знаком показав на отвір і поліз. Ми за ним. Оказалося, що від старих печей під хату був прокопаний хідник, відомий тільки одному дідові. Він ото й вирішив нас урятувати. Ми швидко повзли і за якусь хвилину опинились у великому льоху, куди через вузьке вйстя пробивалося слабе світло.

— Скоріше, скоріше! — шепотів нам дід. — А то пізно буде!

Ми обережно вилізли на світло денне, як в цей момент у хаті почулись крик, метушня, гупотнява. Мені вчувся голос Азалії. Я, не пам'ятаючи себе, кинувся до хати. Жирафа за мною. Двері з тріском відчинилися і ми побачили таку картину...

Три бандити сиділи на покуті з піднятими догори руками, а перед ними стояла з двома револьверами наша Азалія і той мій випадковий знайомий, що всього півгодини тому так насмішливо рекомендував мене отаманові. Я моментально збагнув нову ситуацію.

— Виходь із-за стола! — різко наказала Галина Михайлівна. — Товаришу, — звернулась вона до мене, — обшукайте їх!

Я кинувся до отамана, але в цей момент у нього в руках якимсь чудом опинився револьвер, що він його просто направив в Галину Михайлівну. Та в цей момент Жирафа, ризикуючи життям, підскачив до нього і підбив руку. Гримнув постріл і куля вп'ялася в сволок.

Бандити на нас кинулись і зав'язалась боротьба. Я зацідив отамана в щелепи так, що почув хруст кісток, і ми покотились на підлогу. Другий підскачив до мене і замахнувся ножом. Рукав був розпанаханий і з руки цівкою потекла кров. Але Жирафа збив його з ніг осліпцем і швидко зв'язав. Я й Петро впоралися з отаманом.

За хвилину все було скінчено. Отаман і його два підручних лежали зв'язані. Тут до нас донісся тупіт коней. У вікні мелькнули тіні і в отворі дверей показались червоноармійці.

Один із них підбіг до Азалії.

— Товаришу, маю за честь з'явитись!..

— Пізно, товаришу! — сказала вона йому холодно. — Тут уже без вас упорались!

— Чортівська дорога! — виправдувався він. — Ми два рази збивалися і плутали по лісу!

Тут я повернувся до Азалії і сказав:

— Дозвольте вас, товаришко, поздоровити з блискучою переденою операцією!

Очі їй радісно блиснули.

— Нічого, нічого! — замішано проговорила вона. А потім весело посміхнувшись, додала: — Тут і вашого меду є крапля!

Але я ледве почув ці слова. Ноги мої чомусь стали тремтіти, очі заслала темна пелена і до мене ніби здалеку донісся милий голос Азалії:

— Жирафе, та тримайте ж його. Він поранений і зійшов кров'ю!.. Дайте води!..

Мою свідомість вкрила блаженна темрява, що в ній я понісся, гойдаючись, в якісь невідомі мені самому простори й світи.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ, .

де розкриваються всі карти. Епілог.

Коли я прийшов до пам'яті, то перше, що я почув, були три голоси, — один чоловічий і два жіночих. Тіло було важке, а в голові стояв шум і дзвони.

Потім я наважився розкрити очі. Оказалося, що я лежав у досить великій кімнаті. А коло вікна стояла знайома висока сутула постать спиною до мене.

— Жирафе, друже, ти живий?.. — закричав я слабим голосом.

Він обернувся до мене і його бліде обличчя все так і засяяло від радості.

— Тихше, тихше! — зашепотів він. — Тобі не можна хвилюватися!

— Я й не хвилююсь. Але де наші? Де наша прекрасна й хороbra Азалія, Жирафе? Ми були до неї страшенно несправедливі! Ах, які ми були з тобою дурні, Жирафе! Де вона? Я хочу її бачити!

— Зараз я її покличу, — сказав він, — ти тільки, будь ласка, не хвилюйся! — Він відчинив двері до сусідньої кімнати. — Азаліє, ідіть сюди! Хорий наш прокинувся і хоче вас бачити!

Я повернув очі до дверей і чекав. Почулись чіткі кроки. Потім я побачив смаглий овал лица, чорну стрижену голівку, легку й струнку постать.

— Підійдіть ближче!.. — підштовхнув її Жирафа. — Він хоче, щоб ви підійшли ближче до нього!

Вона підійшла ближче і схилилась над моїм ліжком. Я невідривно дивився на дороге мені личко.

— Дякую,—сказав я згодом,—за вашу допомогу. Ви прекрасно, чудесно себе тримали, Азаліє!

Вона ще дужче зашарілась.

— Нізащо!..—тихо відповіла вона.

— Жирафе! Вона каже, що нізащо! Та ви знаєте, що ми про вас думали?.. Я ніколи собі не прощу, що я був такий дурень!.. Ми, ми!..

— Не треба хвилюватись,—сказала вона і голос її прозвучав для мене найкращою музикою.—Я вам забороняю хвилюватись! Ви повинні слухатись мене! Ви ж обіцяли мені слухатись!

— Так, я обіцяв. Але ще одно запитання! Де ті,—Карась і інші?

— Дмитре Івановичу, він знову починає марити!—сказала Азалія і на очах у неї показалися сльози.

Жирафа м'яко відповів:

— Лежи, лежи. В свій час усе тобі розкажемо.

Я перевів погляд на Азалію.

— Азаліє,—сказав я тихо,—дайте мені вашу руку!—Вона подала.—От так! Я хочу піддержати вашу чудесну хоробру ручку!

Вона дивилась на мене очима повними слізьми, я відчував тепло її руки і на мене почав сходити великий спокій. Я заснув.

Я швидко почав видужувати. Через тиждень я вже сидів у кріслі, весь обкладений подушками; Азалія і Зоя Петрівна сиділи напроти мене, а Жирафа ходив по кімнаті і розповідав.

— Всьому винний, мій друже, я! Не будь мого глупого листа, нічого такого б не трапилось!

— Але при чому, Жирафе, тут ти і твій лист? Я нічого не розумію. Говори, будь ласка, ясніше!

— Бачиш, я пожартував над тобою. Бажаючи, щоб ти приїхав до мене, я написав того глупого листа!..

— Другими словами, всі ті таємниці, що про них ти мені писав, все то неправда?

— Так, неправда. Це була з мого боку одна лише містифікація. Правда, в сочинительстві тієї містифікації брала активну участь і наша Азалія. Я якось багато розказував про тебе,—ти не думай, я за тобою весь час стежу,—і от мені захотілося тебе виписати сюди і показати наше Полісся. Знаючи твою романтичну натуру і те, що тебе надто важко витягти з Харкова, ми й вигадали той лист. Але хто знав, що цей жарт так сумно скінчиться?

— Та перестань ти так побиватись,—перебив я його,—розповідай, як воно було на самім ділі.

— Ти підійшов до листа серйозно і звідци й починаються всі дальші події. Перша твоя помилка була та, що ти висів не на тій станції, де треба!

— Так, — сказав я. — Далі!

— І ти попав до рук злодія, станційного сторожа Данила!

— Зрозуміло. Тепер для мене стають ясними ті його погляди, що він увесь час кидав на мій чамайдан. Тим більше, що він був тяжкий!

— Правильно. Він тебе прийняв за багатого пачкаря, пачкарство тут у нас розвинене, а важкий чамайдан його спокусив і він вирішив тебе пограбувати. Про це він сам сказав на слідстві!

— Так його заарештували?

— А звичайно. І його, і його спільника.

— Спільник, звичайно, возниця?

— Так, возниця. Вони вдвох і умовились доконати злочину. В той час, як возниця повіз тебе однією дорогою, Данило поїхав навперейми другою і на умовленому місті вони зустрілись...

— Але чекай, я не пам'ятаю ніякого нападу. Ніхто на мене не нападав!

— Очевидно ти спав, коли тебе залізним шкворнем ударили по голові, — мені тільки дивно, як вона в тебе не розскочилась, і ти сонний просто перейшов у повну несвідомість, так би мовити, не помітивши цього.

— Я тепер пригадую, що мене ніби щось сильно штовхнуло на возі і я схопився за полудрабок.

— Можливо, що то й був саме момент удару. Злочинці, думаючи, що ти мертвий, узяли й завезли тебе далеко в ліс і кинули у хащі азалії.

Я хитнув головою:

— Розумію!

— Ну от. Треба тобі сказати, що запах азалії дуже отруйний. Коли вона зацвітає, то в ній не держиться жодна жива тварина, вони тікають звідтам, бо чадіють. Навіть у здорової людини, коли вона пробуде в сусідстві з азалією хоч небагато часу, після того болить страшенно голова, а коли випити її соку, то людина скаженіє. А ти пролежав там три дні і увесь час дишав отруєним повітрям. А до того від удару в тебе сталося загальне потрясення мозку.

— Що? Я пробув у лісі три дні?

— Так, три дні і, звичайно, ти нічого не пам'ятаєш!

— Як же я тоді попав до тебе?

— Чекай. Знайшов тебе в лісі один старий бортник з своїм онуком і привіз до себе на пасіку. Потім тебе привезли сюди. Одного дня сиджу я спокійно у себе в кімнаті, як чую на вулиці шум. Я вийшов на ганок, до мене підходить селянин і питає мене: — „Ви вчитель?“ — „Я!“ — „Тут от до вас привезли хорого чоловіка. Його знайшли в лісі в багоні! Так де накажете його положити?“ — Я швидко підбіг до воза і розкрив рядно, що ним ти був накритий і, звичайно, зараз же пізнав тебе!

— Але як же вони взнали, що треба саме до тебе везти?

— Бачиш, недалеко від того місця, де тебе знайшли, парубок підняв маленького бльок-нота, де було написане і твоє ім'я, і моя адреса. Очевидно, той бльок-нот, коли злочинці несли твій одяг, випав і це показало слід до мене. Ну, розуміється, я залишив тебе у себе. Ти був у страшному стані. Проте, ми тебе таки відвоювали у смерті. Коли б ти помер, то я не знаю, який би був це для мене удар!

— Так виходить, — сказав я, — що ні Сергія, ні Зої Петрівни, ні Азалії в дійсності не існувало. Все то було тільки марення мого хорошого мозку?

Жирафа повернувся до мене і сказав допитливо:

— Я тебе не зовсім розумію. Зоя Петрівна — це вчителька з сусіднього села, ось вона сидить перед тобою. А Галина Михайлівна, співробітниця Н-ського музею, теж сидить тут у натурі!

— А постріли, а монастир, а Карась? Значить, то все марення, хоробливі міражі! — і мені стало чомусь жаль, що я видужав.

— Я все таки не зовсім тебе розумію, — відповів Жирафа. — Звичайно, все то була твоя хора фантастика. Ти в нестямі часто згадував про якогось Карася, Сергія, говорив про якийсь монастир, але ми вважали те все за витвір твоєї хорої фантазії. Потім ще одна риса твоєї хорої поведінки, що часто викликала в нас велике зачудування. Наприклад, з деякого часу ти почав називати Галину Михайлівну своєю прекрасною Азалією...

— Неправда! — запротестував я зі сміхом. — Ми обидва її так називали!

— Можливо, згоджуюсь, — уникаючи сперечатись зі мною, відповів він. — Потім ти іноді хотів, щоб коло тебе сиділа виключно Зоя Петрівна, то згодом ти її терпіти не міг і все кликав свою прекрасну Азалію. То, навпаки, ти гнав геть Азалію і прохав Зою Петрівну!

— Хороші, видно, я тут діла творив?

— Це, звичайно, були примхи хорого!

Але для мене ці примхи були зрозумілі, хоч я не став їх пояснювати.

— А одного разу, знаєш, що ти зробив? Знаєш?

— Ні, не треба, не кажіть! — замахала руками Галина Михайлівна. — Дмитре Івановичу, я не хочу, щоб ви про це розповідали. Ви ж дали слово мовчати!

— Ні, чому ж! — сказав Жирафа з лукавою посмішкою. — Так от, друже мій, ти вчинив, будучи хорим, великий злочин!..

— Я!.. Злочин?..

— Да, ти! — і він, витримавши потрібну павзу, сказав: — Ти, друже мій, одного разу вліпив Галині Михайлівні поцілунок! Здорово! Га?

Галина Михайлівна густо почервоніла, а Жирафа і Зоя Петрівна весело засміялися.

— Це було не так, Жирафе! — сказав я. — Галина Михайлівна зараз пригадає, де це було і за яких обставин. Це було на лісовій галявині, під старою сосною одного чудового дня. Я дозволив тоді собі велику нетактовність! — і я повернувся до Галини Михайлівни. — Ви тоді страшенно на мене розсердились, але я так уклінно прохав у вас пробачення, що ви мені простили той необачний проступок. Правда ж, ви не сердитесь на мене?

Вона ще дужче почервоніла, але очі її сяли м'яким промінem.

— Дмитро Іванович це навмисне розповідає. А я, звичайно, на вас не серджуся. Навпаки!.. — і вона зовсім змішалась.

— От бачиш, Жирафе, Галина Михайлівна говорить, що навпаки... Ти розумієш? Навпаки!..

— Приймаючи до уваги, що ви були тоді хорі! — поправилась вона.

— Гарзд, гарзд! — сміявся Жирафа. — Я теж радий, що у вас цей інцидент скінчився миром!

— А мені жаль. Ти й не підозріваєш, якими можуть бути прекрасними, хорошими й поетичними марення хорого!

— То ти нам розкажеш при нагоді!

— А, звичайно, розкажу! — і я розказав усю історію з початку до кінця, звичайно, багато затаївши. Коли я кінчив, то Жирафа довго тер долонею своє підборіддя і, нарешті, сказав:

— А я все таки радий, що ти видужав, хлопче! Для мене бачити тебе хорим через мою глупу необачність, повір мені, було дуже тяжко! Такто! Тільки чи вибачеш мені цей дурний дотеп?

— Якщо він скінчиться для мене добре, то не тільки вибачу, а й подякую за нього! — і я подивився на Галину Михайлівну. Вона вся зашарілася й відвернулась до вікна.

Минуло вже тижнів зо два і я міг вільно ходити, куди захочу. Тепер, коли не було ні Сергія, ні, Карася, ні бандитів, мені не було страшно. І сама Галина Михайлівна не тільки не тікала сама, як колись, у ліс, а завжди й мене тягла за собою.

Ще один деталь, — я сховався до старого бортника, щоб подякувати його за порятунок. І дивна річ, я пізнавав дорогу, коли ми йшли до нього, це була та сама дорога, що нею везли мене злочинці, перед тим, як кинути самого в лісі. І сама галявина, хатка, дуб, навіть дід Дорош і Петро, все це зафіксувалось у моїй пам'яті так, як воно було насправді. Але мій мозок все сплів у химеру, де одні події були переставлені наперед, другі назад. Мене тільки вражала та логічність, з якою розвивались ці нереальні події. Ми не раз говорили про це з Жирафою.

Взагалі, тут було багато таємничого з нашої психіки. Наприклад, той монастир, куди ми ходили на відпуст, показавсь одним із чернігівських монастирів; моя хора фантазія перенесла його на Полісся. Епізод з Сергієм показався вичитаним із одного

судового процесу над підпільною петлюрівською організацією. Щодо Карася, то цей бандит був у дійсності, і про нього в моїй присутності Жирафа і обидві мої сиділки часто між собою говорили. Моя хора фантазія все те підхоплювала, але переставляла по-своєму.

Нарешті, я був зовсім здоровий. Сосновий ліс уплинув на мене прекрасно. Одного дня, коли ми повертали з нього з Галиною Михайлівною, я взяв її за руку і сказав:

— От що, Галино Михайлівно! Хорий я назвав вас своєю Азалією і видав вам таємницю свого серця. Тепер я зовсім здоровий. І от будучи здоровим, я повторюю те, що сказав тоді, під старою сосною. Що ви на це відповісте?

— Дурнику,— відповіла вона,— коли б я сказала — ні, то ви б все одно не повірили!..

Небо поблідло. Притухли зорі. На сході починав горіти новий день. У сірому ранкові виступили дерева. Вогонь давно пригас і вкрився сірим попелом. Ставало холодно. Внизу між деревами слався легкий лісовий туман. Десь крикнула нічна птиця. Війнув вітер і приніс терпкий і густий запах.

— Десь поблизу цвіте азалія! — сказав т. Богуш і вибив свою люльку. — До недавнього часу вважали, що ця рослина нічого неварта. Проте відомо, що до війни італійці тримали спеціальну концесію і видобували із квіток азалії дуже цінну ефірну олію, що йшла на парфумерію і для медичних цілей, очевидно. Тепер вони виїхали, а ми так і не взнали секрету виробництва. Зараз інтерес до азалії відновився й у нас і, хто знає, чи не будемо ми скоро розводити її цілі плантації. Наприклад, моя дружина спеціально вивчає „Azale'ю pontic'у“. А крім того, у нас з азалією зв'язані свої власні спогади. І коли я чую її запах, то мені завжди пригадуються ті дивні пригоди, що їх пережив кілька років тому. В усякім разі, інтерес до Полісся у мене через ту пригоду не згас. Щождо самих пригод, то їх я віддаю на суд спеціалістів!..

Стало зовсім розвиднятися. В лісі фуркали коні. Цвірінкнула перша пташка. Нас хилив сон, і ми пішли кожний на своє місце.

Через п'ять хвилин увесь табір спав.

Чернігів — 1923 рік.

Харків — 1929 рік.

З М І С Т

Зустрічі:	Стор.
Один з багатьох	58
Закордонний гість	14
Американець	19
Природа і люди	28
Як народилась комуна	38
Батько й діти	44
З минулого:	
У глухому місті	50
Міст „Нерубана гребля“	67
Епізод дев'ятнадцятого року	73
Залізний шерэг	78
Рояль	
1—7	83
Azalea Pontica	93